

AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS A FÁK-ORSZÁGOK KÖZÖTTI „ENERGIADIALÓGUSOK” – FÓKUSZBAN A SZÉNHIDROGÉN-SZÁLLÍTÁSOK¹

Ludvig Zsuzsa

A kétezres évek eleje óta az Európai Unió legfontosabb napirendi kérdései között szerepel az energetika. Ennek legfőbb oka az uniós energiaforrások fokozódó elégtelensége a várhatóan dinamikusan növekvő fogyasztás tükrében. Ezen belül az energiamérlegben valószínűsíthető elmozdulások is hozzájárultak a kérdés előtérbe kerüléséhez, s különösen a földgáz prognosztizált erősödő szerepe váltotta ki az európai figyelem posztszovjet térség felé irányulását. Mindehhez szorosan tapad a forrásdiverzifikációs problémakör is.

Az energetika egyre erőteljesebben a külpolitika részeként kezd megjelenni, kialakulóban van egy külön politika „energia-diplomácia” néven, másrészt az energetika pusztán gazdasági megfontolásokból is egyre inkább a biztonság kategóriájával leírható fogalom. Az energiabiztonság napjaink egyik leggyakrabban emlegetett gazdasági kihívása. Mivel a posztszovjet térség a világ nyersanyag, s ezen belül szénhidrogén, különösen pedig a földgáz készleteit tekintve kiemelkedő jelentőségű, érthető módon felértékelődött nemzetközi szinten és az Európai Unió számára is. A térség már jelenleg is az unió egyik legjelentősebb energiaforrása, 2006-ban az uniós energiaimport mintegy harmada származott a három posztszovjet államból, Oroszországból, Kazahsztánból és Azerbajdzsánból, és az uniós prognózisok az orosz, s más alternatív forrásokból történő szállítások további növelésének szükségességét vetítik előre. Ez a magyarázata a FÁK-országok és az unió közötti növekvő fontosságú „energiadialógusoknak” is. Jelen tanulmány ezeknek a különböző formákban jelentkező energetikai párbeszédnek a bemutatására vállalkozik, kezdve az Európai Unió által a kilencvenes évek elején elindított regionális kezdeményezésekkel, folytatva a jelentőségében kiemelkedő, s a kétoldalú módon elsőként kialakított EU–orosz energiadialó-

¹ A szerző ezúton mond köszönetet kollégáinak, elsősorban Fleischer Tamásnak és Hugyecz Attilának az értékes észrevételekért és tanácsokért.

gussal, majd a fontosságában talán második EU–ukrán energetikai párbeszéddel, végezetül a kaukázusi és közép-ázsiai országokkal létrejött együttműködésekkel. Valamennyiben kiemelt kérdés az európai szénhidrogén ellátás biztonsági – ezen belül – mennyiségi vetülete. Lesz-e elegendő földgáz és kőolaj Európa számára, s az milyen eloszlásban, milyen fokú forrásdiverzifikáció, s milyen tranzitbiztonság mellett jut el az európai piacokra? A téma kulcskérdését uniós oldalon egyre határozottabban a forrás- és szállítási útvonal-diverzifikációs törekvések adják, miközben másik oldalon a poszt-szovjet térségben Oroszország a vezető, és monopolhelyzetet jelentő szállítói pozícióinak megőrzésében, a többi szénhidrogén-szállító FÁK-ország pedig az orosz szorítás gyengítésében, alternatív, köztük európai piacok megnyitásában érdekelt. A tanulmány a vázolt energetikai párbeszédeken belül a szénhidrogén-szállítások ügyére, s azon belül is a diverzifikációs problémakörre koncentrálni miközben jelzésszerűen felvillantja az EU–FÁK energiakapcsolatok egyéb kérdésköreit is, mint pl. a villamos energia és gázpiacok összekapcsolására vonatkozó terveket, vagy az energiaszektorok reformjának uniós támogatását.²

Az EU–FÁK energetikai kapcsolatok lényegében három szinten vizsgálhatók. Egyrészt az Európai Unió (Brüsszel) és az egyes FÁK-országok közötti kapcsolatrendszerként, másodsorban az egyes uniós államok és az érintett FÁK-országok között kialakított viszonyok bonyolult rendszereként, harmadrészt az uniós és a FÁK-térség vállalatainak szövevényes kapcsolataiként. Jelen tanulmány az első szint körbejárására vállalkozik, a Brüsszelből kiinduló törekvésekre és kezdeményezésekre koncentrálni, miközben utal a másik két szinten lépten nyomon felszínre törő érdekellentétekre és konfliktusokra is, amelyek nélkül nem érthetők a brüsszeli kezdeményezések esetleges kudarcai és sikerei sem. Bár kétségtelen, hogy ez utóbbi két szinten hozott döntések és érdekeltségek a téma szempontjából meghatározó jelentőségűek, jelen dolgozat nem tekinti, terjedelmi okokból sem tekintheti céljának ezek maradéktalan bemutatását. A választott témából kifolyólag a dolgozat nagyszámú dokumentum elemzésére épül.

² Ez a tanulmány csak összefoglalás-jelleggel, a téma komplex bemutatásának céljából tárgyalja az EU–orosz energiadialógust, a részletekről lásd a szerző egyéb írásait. (Ludvig Zsuzsa (2008): *Oroszország és a kibővült Európai Unió gazdasági kapcsolatai*. 5. fejezet, Akadémiai Kiadó; Ludvig Zsuzsa (2007): *Az EU–Oroszország energiadialógus*. Köz-Gazdaság, II. évf. 2. szám, június, pp. 41–65.)

1) Energetikai kapcsolatok az Európai Unió és a FÁK-országok között

Az energetika már a kezdetektől kiemelt szerepet játszott az európai integráció történetében. Lényegében energetikai közösségként jött létre a jelenleg már 27 tagot számláló Európai Unió bölcsőjének tekinthető, a hatokat összefogó Európai Szén- és Acélközösség is. Az évek multával ugyan a szén jelentősége megfakult, s az időközben szintén közös szabályozást igénylő atom-energetikai tematika mellé a szénhidrogének fokozódó súlyával párhuzamosan felzárkózott az olaj- és gázszektor is, az energiaellátás, mint közös európai kihívás jelentősége korántsem csökkent, sőt a legutóbbi évtizedben egyértelműen növekedett. Ezt jelzik mindenekelőtt az egységes szabályozás mellett a közös európai energiapolitika kialakítására is irányuló legújabb uniós törekvések.

A szénhidrogének primátusának időszakában érthető módon került előtérbe a Szovjetunió, majd annak szétesését követően a posztszovjet térség. A szovjet birodalom felbomlása után az új államok létrejötte, s különösképpen az ezekben is elindított transzformációs folyamatok elő is segítették a nyugat-európai integráció államai és a posztszovjet térség energetikai kapcsolatainak szorosabbra fűzését.

1.1. Az Európai Unió multilaterális kezdeményezései a kilencvenes években

Az Európai Közösségek vállalatai és a Szovjetunió között már a hetvenes évektől kezdődően épültek ki a szállítói-vevői kapcsolatok. Ezek az évek során egyre erősödtek és gazdagodtak, s a „rendszerelváltás” éveire határozottan az a vélemény alakult ki Nyugat-Európában (s tegyük hozzá Közép-Kelet-Európában is), hogy a Szovjetunió megbízható szállító, stabil energetikai partner. Ezt a stabil kapcsolatrendszer leginkább Oroszország „örökölte”, holott a szovjet szállítások egy jelentős része már a szovjet érában is az orosz tagköztársaságon kívülről, más tagköztársaságokból érkezett. A rendszerelváltás szinte zavartalanul hagyta a korábban kialakult szénhidrogénkapcsolatok orosz részét.³ Oroszország a kilencvenes évek elejétől az EU egyik legjelentősebb energiaszállítója. Ezt a kiemelt szerepet jelezte a 2000-ben útjára indított EU-orosz energiadialógus.⁴

³ Részletekért lásd Ludvig (2008): C. jelű táblázatait.

⁴ Lásd a 2. fejezetet.

Az uniós gondolkodást már a kezdetektől, azaz a posztszovjet térség új arculatának, új térképének megjelenésétől kezdve jellemezte a komplex regionális, azaz a multilaterális keretek között folyó energetikai együttműködést célzó szemlélet. (Az energetika mindvégig kiemelt szerepet kapott a térség uniós pénzügyi támogatásában is.) A meghatározó beszállító szerep dacára, vagy éppen annál fogva ugyancsak a kezdetektől kitapintható az orosz dominancia és erőteljes energetikai irányítószerep térségbeli megtörésére, csökkentésére irányuló európai szándék is. Hasonlóképpen megnyilvánult az európai érdeklődés az Oroszországon kívüli posztszovjet országok ásványi anyag-, elsősorban energiapotenciálja és tranzitlehetőségei iránt is. Alig bomlott fel a Szovjetunió, s az EK valósággal letámadta az Oroszországon kívüli FÁK-országokat, hogy egyrészt Oroszországot elkerülő, másrészt a Kína–India–Pakisztán–Afganisztán–Irán–Irak térségtől északra húzódó alternatív vezetékes rendszerek, köztük energetikai infrastruktúra kiépítését javasolja nekik. A cél már ekkor is Oroszország elszigetelése, a ma már a diverzifikáció jelszavában jelentkező orosz befolyás és súly csökkentése lett volna. Mindenekelőtt ilyen próbálkozásnak tekinthető a TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia) program, amely a posztszovjet térséget, valamint Mongóliát célzó TACIS program keretén belül indult útjára már 1993-ban, azaz alig egy évvel a Szovjetunió felbomlása után.⁵ S bár ennek fő célkitűzése az energetikán jóval túlmutatott, hiszen általában kívánta a kaukázusi, közép-ázsiai területek Európával való jobb közlekedési-kereskedelmi összeköttetését elősegíteni, a program középpontjába a szénhidrogének kitermelésének és szállításának kérdései kerültek. Ez a program azonban a multilaterális keretek ellenére elsősorban bilaterális módon működött.⁶

Az 1995-ös elképzelés az INOGATE (Interstate Oil and Gas Transport to Europe) programról már célzottan az energiaszektorra irányult, konkrétan a meglévő áteresztő hálózatok működésének, új olaj- és gázvezetékek építésének, valamint a külföldi befektetések védelmének elősegítését célozta a posztszovjet térségben valamint a Balkánon. Egyre jobban körvonalazódik az európai szándék a térség energetikai szállításainak orosz függéstől való csökkentésére is. Nem véletlen, hogy az INOGATE titkársága az európai szénhidrogénellátásban tranzitszerepe miatt kiemelkedő jelentőségű Ukrajnába (Kijevbe) került. 1999-ben az INOGATE-konferencia összegzéseként Hans van den Broek, az Európai Bizottság egykori tagja a következőképpen fogalmazta meg a program célját: „A Kaszpi-medence hatalmas gáz- és olajtartalékai felszabadításának elősegítése mindazon intézményi, technikai és pénzügyi nehézségek legyőzése révén, amelyek a helyi és európai piacokra jutást akadályozzák”.⁷ Az INOGATE tehát az ellátásbiztonság növelését tűzte

⁵ A TRACECA-terv lényegében az USA-ból eredt.

⁶ Azerbajdzsán például 25 millió dollár értékű támogatást kapott a Baku közelében fekvő olajkikötője kapacitásának növelésére. (Fisher 2002).

⁷ Idézi Fisher (2002): p. 7.

ki célul a meglévő rendszerek biztonságos működtetésének elősegítésén, a szűk keresztmetszetek feloldásában való segítségnyújtáson, új kapacitások kiépítésén, a befektetések szervezésén, általában a befektetői légkör segítésén keresztül. Érdekesség, hogy már ebben a kezdeményezésben is megjelenik a későbbiekben a bilaterális kapcsolatrendszerben kiemelkedő jelentőségre szert tett célkitűzés a partnerországok szabályozói rendszerének az uniós szabályozáshoz való közelítéséről. Többek között az INOGATE finanszírozta a Shah Deniz-i gáz exportjának lehetséges útvonalait, a türkmén gáz Örményországon keresztüli szállításának lehetőségét tanulmányozó, valamint a Druzsba-olajvezeték-hálózat állapotának felmérését célzó munkákat, részt vett a Baku–Supsa olajvezeték megépítésében. Az INOGATE azonban elsősorban nem konkrét projektek kivitelezésének finanszírozására, hanem sokkal inkább egyfajta koordinátor szerepre vállalkozott. A résztvevő országok az INOGATE-n belüli feladatokat „természetbeni” hozzájárulásokkal támogatják.

Még nagyobb jelentőségű azonban, hogy az INOGATE már egyfajta jogi keretet is igyekezett teremteni a résztvevő országok számára egy olyan „ernyőmegállapodás” (Umbrella Agreement) formájában, amelynek célja a határokon átmenő energiatranzit hatékony és biztonságos működtetése politikailag instabil környezetben.⁸ Az egyezmény nemzetközileg elfogadott és alkalmazott elveket rögzít a gáz- és olajtranzittal kapcsolatos együttműködésekre vonatkozóan.⁹ Az 1999 júliusában aláírt, és 2001 februárjában életbe lépett „ernyőmegállapodás” többek között egy ún. határokon átnyúló „közös működtető” fölállítást, illetve vitás kérdések esetére független rendezési eljárás kialakítását szorgalmazza. Az aláírók emellett garantálják a meglévő csővezetékes infrastruktúra biztonságát és vállalják további tranzitkapacitások kiépítését. Az aláírók között Oroszország kivételével (!) a poszt-szovjet térség valamennyi országát megtaláljuk, ugyanakkor a program honlapjának megjelölése szerint hatályban csak Ukrajnában, Belorussziában, Azerbajdzsánban, Kazahsztánban, Kirgizisztánban és Üzbegisztánban van.¹⁰

1.2. A FÁK-térség kétezres évekbeli felértékelődése

A kétezres évek elején készült uniós energiaprognózisok felhívták a figyelmet a növekvő uniós fogyasztásból fakadó jelentősen erősödő importfüggő-

⁸ Hasonló célokat az Energia Charta Egyezményben is lefektettek. Az „ernyőegyezmény” sok tekintetben duplikálja az Energia Chartát.

⁹ <http://www.inogate.org/inogate/en/umbrella/what-is>

¹⁰ A FÁK-országokon és a Balkán térségén kívül az egyezményhez csatlakozott Görögország, Törökország, Lettország és Szlovákia is. Szerbia nem szerepelt az eredeti aláírók között, de később csatlakozott.

ség problematikájára.¹¹ Különösen számottevő importbővülési szükséglet mutatkozott a földgáz esetében. Ezek a tények állnak a háttérben annak, hogy az Európai Unió a 2000-es Zöld Könyv (Green Paper) megjelenése évében útjára indította az EU-orosz energiadialógust, amely legfontosabb szénhidrogén-beszállítójával kísérelte meg minőségileg új alapokra helyezni a korábbi egyszerű szállító-vásárló viszonyt. Ezt követően az orosz partnerség mellett más európai, közöttük posztsovjét térségbeli államokkal is intenzifikálta energetikai kapcsolatait, s újabb „energiadialógusokat” indított be, bár az elnevezések különbözőek. Közülük a legkiforrottabb az első sorban tranzit-szerepű Ukrajnával kialakított energetikai párbeszéd, s perspektivikusan szépen fejlődhet a közép-ázsiai szénhidrogén kitermelő államokkal, valamint Azerbajdzsánnal való kapcsolat is. Ezen utóbbi energetikai párbeszédnek különös jelentőségre tettek szert az EU-orosz energiadialógus megbicsaklása utáni években, azaz a 2005-2006 téli orosz-ukrán gázvitát, majd az egy évvel későbbi orosz-belorusz olajkonfliktust követően, amikor egyértelműen felerősödtek az unió diverzifikációs törekvései, s középpontba került a szállítások biztonságának kérdésköre.

Míg Ukrajna vonatkozásában az európai diverzifikációs törekvések tranzitdiverzifikációs elképzelésekben öltenek testet (pl. az uniós olajbeszerzések esetében), Azerbajdzsán és a közép-ázsiai államok egyre inkább mint erősödő szerepű beszerzési forrásországok jelennek meg, különösen a földgázt illetően. A Nabucco-projekt elméletileg valamennyi alternatív – Oroszországon kívüli – földgáztermelő posztsovjét ország bekapcsolását is célozza, azaz az azeri, kazah, türkmén és üzbég gáz elérését egyaránt.

Az elmúlt években az újabb és újabb posztsovjét gáz- és olajlelőhelyek felfedezéséhez kötődően különböző, gyakran nagyságrendileg eltérő becslések láttak napvilágot a posztsovjét szénhidrogén-készletekről. Az egyik nemzetközileg is legelfogadottabb értékelést a BP adatbázis adja, ebből közülük a vonatkozó legfrissebb információkat. (*1. táblázat*)

A posztsovjét térség jelentősége különösen földgázkincseit tekintve kiemelkedő, azonban Oroszország nélkül a többi FÁK-gáztermelő ország részesedése a világ készleteiből már szerény mértékű, alig 5 százaléknyi. A kőolaj esetében Oroszországgal (10%) és nélküle is (közel 4%) alacsonyabb a térség súlya.

¹¹ 1997 és 2006 között az EU27-ek energiatermelése 9 százalékkal csökkent, miközben a fogyasztásuk 7 százalékkal nőtt. A nettó energiaimport ugyanebben az időszakban 29 százalékkal emelkedett, s az 1997-ben még 45 százalékos energiafüggőségi ráta 2006-ra 54 százalékra nőtt. ((EU27 energy dependence ..., 2008. p. 1.) A prognózisok ezeknek a tendenciáknak a fennmaradását vetítik előre.

1. táblázat
A jelentősebb szénhidrogén-termelő posztszovjet országok
becsült földgáz- és kőolajkészlete

	Kőolaj			Földgáz			
	2007 végén			1997 végén	2007 végén		
	Ezer millió tonna	Ezer millió barrel	Részesedés a világ összes készletéből	Trillió köbméter	Trillió köbméter	Trillió köbláb	Részesedés a világ összes készletéből
Oroszország	10,9	79,4	6,4	45,17	44,65	1576,75	25,2
Kazahsztán	5,3	39,8	3,2	1,87	1,9	67,2	1,1
Azerbajdzsán	1,0	7,0	0,6	0,84	1,28	45,13	0,7
Türkmenisztán	0,1	0,6	0,0	2,71	2,67	94,22	1,5
Üzbegisztán	0,1	0,6	0,0	1,63	1,74	61,6	1,0
Ukrajna	...	...	...	0,98	1,03	36,24	0,6
<i>Fentiek együtt:</i>	<i>17,4</i>	<i>127,4</i>	<i>10,2</i>	<i>53,2</i>	<i>53,27</i>	<i>1881,14</i>	<i>30,1</i>
<i>Fentiek együtt Oroszország nélkül</i>	<i>6,5</i>	<i>48,0</i>	<i>3,8</i>	<i>8,03</i>	<i>8,62</i>	<i>304,39</i>	<i>4,9</i>

Forrás: BP Statistical Review of World Energy, June 2008

A 2. táblázat 2002-2006 között mutatja az öt jelentős szénhidrogén-termelő posztszovjet országból származó uniós energia-behozatal alakulását. Szemléletesen megmutatkozik az orosz dominancia, ugyanakkor az is, hogy a többi posztszovjet beszállító részesedése is – értékadatok szerint – növekvőben van. A vizsgált időszakban valamennyiük esetében meghaladta a szállítások dinamikája az uniós teljes energiainportjának növekedési ütemét. (Igaz, a képet árnyalhatják a táblázatban nem jelentkező árhatások.¹²)

¹² 2005-re vonatkozó volumenadatok alapján Oroszország 188, Kazahsztán 26,4 millió tonna kőolajat exportált az EU27-ekbe, ezzel részesedésük rendre 29,9, illetve 4,2 százalékos volt az EU teljes kőolajimportjából. Ugyanebben az évben csak Oroszország szerepelt a FÁK-térségből a legjelentősebb földgázbeszállítók között, 4953 ezer TJ földgázt szállított, ezzel első helyen állva 45 százalékos súllyal részesedett az EU27-ek teljes földgázbehozatalából. (Energy and Transport in Figures, 2007.)

2. táblázat
Az Európai Unió (EU25-ök) energiainportja az öt jelentősebb posztszovjet
beszállító országból, értékek alapján (2002-2006)

	2002	2004	2006	2006/2002	Százalékos részarány (és helyezés) a teljes uniós energiabehozatalt tekintve (2006)
	millió euró			(%)	
Oroszország	37302	48749	91127	244,3	27,3 (1.)
Kazahsztán	2983	5418	10387	348,2	3,1 (7.)
Azerbajdzsán	1290	1103	4992	387,0	1,5 (10.)
Türkmenisztán	156	470	484	310,3	0,14
Üzbegisztán	15	38	143	953,3	0,04
Teljes EU25 energiabeho- zatal	147526	180969	334067	226,5	32,08*

Forrás: Európai Unió honlapja, <http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006...>

* Az öt posztszovjet ország együttes részaránya az Európai Unió 2006-os teljes energia-behozatalából.¹³

A 3. táblázatból már termékszinten is kiderül a posztszovjet olaj és gáz uniós jelentősége, ami az utóbbi években – minden bizonnyal a földgázbeszerzésekre vonatkozó uniós diverzifikációs törekvésekkel összefüggésben – eltérően alakult: az olaj esetében a posztszovjet szerep növekvő, míg a földgáz esetében egyelőre csökkenő. Az olaj szerepe egyébként a térségből érkező összes szállítást nézve is messze felülmúlja a földgázét. Az energiaszállítók összességében az EU-orosz kapcsolatrendszerben tapasztaltakhoz hasonlóan kiemelkedők, a térség egészére nézve is 60 százalék fölötti részarányuk a teljes FÁK-ból származó szállításokban.

¹³ Más, volumenadatokat használó Eurostat-kiadvány szerint pusztán Oroszország részesedése a teljes külső uniós olajbehozatalból 33 százalékos, míg a földgáz esetében 40 százalékos volt 2006-ban. (EU27 energy dependence ..., 2008. p. 1.) Az eltérés egyik magyarázata az árhatásokban, egy másik oka a közvetítések tényében rejtőzhet. Ugyanakkor az olajtermékek esetében az orosz részesedés 25 százalék körüli volt. Ezzel Oroszország Norvégia előtt egyértelműen vezeti a szénhidrogén-szállítók listáját. 2007-ben Oroszország súlya a teljes külső behozatalban a nyers kőolaj tekintetében megközelítette a 34, míg az olajtermékek esetében a 30 százalékot.

3. táblázat
Az EU27-ek legfontosabb importtermékei a FÁK-országokból

SITC osztály	Érték (millió euró)				Százalékos részarány a termék teljes EU-n kívüli importjából				Százalékos részarány az EU teljes FÁK-ból érkező importjából
	2000	2004	2005	2006	2000	2004	2005	2006	2006
<i>Olaj és olajtermékek (33)</i>	<i>33251</i>	<i>51287</i>	<i>79501</i>	<i>102649</i>	<i>25,5</i>	<i>36,1</i>	<i>38,2</i>	<i>40,3</i>	<i>57,8</i>
Vas és acél (67)	2929	6357	7512	8825	23,6	33,8	33,5	29,3	5,0
Színesfémek (68)	6478	5520	5446	8695	27,5	24,6	21,7	20,8	4,9
<i>Természetes és mesterséges gázok (34)</i>	<i>6500</i>	<i>6616</i>	<i>6574</i>	<i>7578</i>	<i>27,7</i>	<i>23,9</i>	<i>18,3</i>	<i>15,4</i>	<i>4,3</i>
Fémes ércék és fémhulladék (28)	2384	3156	2912	3474	16,3	18,6	14,2	12,6	2,0
Szén, koksz és brikett (32)	772	2739	3145	3319	11,6	23,7	22,9	23,1	1,9
Szervetlen vegyi áru (52)	1133	1579	1826	2158	19,9	25,3	24,0	22,9	1,2
Parafa és fa (24)	1447	1947	2088	2137	22,8	33,2	33,7	32,7	1,2
Nem fémes ásványi készítmények (66)	1284	1604	1825	1729	5,3	7,4	7,4	6,9	1,0
Szerves vegyi áru (51)	930	1181	1453	1642	4,8	4,9	5,3	5,5	0,9
Mindösszesen	76516	105890	140262	177507					

Forrás: EU-27 trade with CIS countries, 2006. Eurostat

Ugyanakkor érdemes azt is figyelembe venni, hogy a térség – Oroszországgal vagy nélküle – milyen arányban képes (jelenlegi készleteit, illetve termelési volumenét alapul véve) hozzájárulni az uniós gáz- és olajfogyasztáshoz.

4. táblázat

A szénhidrogén-termelő FÁK-országok éves gáz- és olajtermelése, fogyasztása, valamint az uniós fogyasztás 2007-ben

	Olaj			Földgáz		
	Termelés (T)	Fogyasztás (F)	Potenciális export (PE=T-F)	Termelés (T)	Fogyasztás (F)	Potenciális export (PE= T-F)
	millió tonna			millió toe		
Oroszország	491,3	125,9	365,4	546,7	394,9	151,8
Kazahsztán	68,7	10,6	58,1	24,5	17,8	6,7
Azerbajdzsán	42,8	4,5	38,3	9,3	7,4	1,9
Türkmenisztán	9,8	4,7	5,1	60,7	19,7	41,0
Üzbegisztán	4,9	5,8	-0,9	52,6	41,1	11,5
Fentiek együtt	617,5	151,5	466,0	693,8	480,9	212,9
Fentiek együtt Oroszország nélkül	126,2	25,6	100,6	147,1	86,0	61,1
<i>EU27 együtt</i>	...	<i>703,9</i>	...	...	<i>433,7</i>	...
<i>Fentiek együtt (PE)/ EU27 fogyasztás, (%)</i>	...	...	<i>66,2</i>	...	...	<i>49,0</i>
<i>Fentiek együtt Oroszország nélkül (PE)/EU27 fogyasztás, (%)</i>	...	...	<i>14,3</i>	...	...	<i>14,1</i>

Forrás: BP Statistical Review of World Energy June 2008, és annak adatain végzett saját számítások

A 4. táblázatban végzett, 2007-es adatokon alapuló elméleti jellegű számítások alapján a posztsovjet térség érintett országai saját fogyasztásuk levonása után még jelentős részben képesek kőolajat és földgázt exportálni. Abban a szélsőséges elméleti esetben, ha ez a potenciális export teljes egészében az uniós piacokon realizálódik, az uniós fogyasztás kielégítéséhez az olaj esetében 66,2, míg a földgáz esetében 49 százalékos hozzájárulásra képes a térség együttesen. Azonban a valóságban a fenti országok természetesen más régiókba és országokba is exportálnak, tehát a fenti arányban jelzettnél jóval kevesebb FÁK-olaj és gáz jut az EU-ba. Ráadásul többnyire a vizsgált országok saját fogyasztása is növekvő. Oroszország nélkül a többi FÁK-ország már lényegesen szerényebb mértékben lenne elvileg is képes az uniós igények kielégítésére mindkét termék esetében (14,3, illetve 14,1%) jelenlegi – 2007-es – kitermelési és fogyasztási adatok alapján. Azonban ez az érték sem valóságos természetesen, jelentős export jut ezekből az országokból is más térségekbe, pl. Kínába, Törökországba vagy éppen a FÁK-térség többi államába, elsőként Ukrajnába.

Ugyanakkor, különösen a földgáz esetében jelentősebb termelésnövekedés várható az elkövetkező években, amely növekmény része eljuthatna elméletileg az uniós piacokra, megfelelő infrastrukturális kiépítettség esetén. A fenti és a készletekről közölt 1. táblázatokból jól látszik azonban, hogy ez a potenciál csak akkor igazán jelentős, ha Oroszországot is bele vesszük vizsgálódásainkba. Oroszország nélkül, a kazah olaj perspektíváinak kivételével, a többi FÁK-országból származó szénhidrogének csak meglehetősen szerény hozzájárulást képesek adni az uniós olaj- és gázfogyasztáshoz. Ugyanakkor tekintettel az EU jelenlegi forrásfüggőségére, ez a csekély lehetőség is vonzónak tűnik.

2) Az EU-orosz energiadialógus

A kétezres évek első évei az EU-orosz kapcsolatokban új perspektívákat nyitottak meg köszönhetően az ekkor új elnök, Vlagyimir Putyin pragmatizmusának és ekkor még egyértelmű európai irányultságának, az orosz gazdaság egyre biztatóbb eredményeinek, valamint az unió tervezett bővülésének közeledtével a kapcsolatok korábbi szorosságában várható erősödésnek, továbbá a korábban már említett uniós energiamport, s különösen a gázimport lényeges bővülését prognosztizáló elemzéseknek. A 2000-ben elindított EU-orosz energiadialógus volt az első látható jele a kapcsolatokban általában is bekövetkezett pozitív elmozdulásoknak. Az unió kiotói vállalásai tovább erősítették a földgáz várható szerepét az uniós energiamérlegben, s növelték a földgázban gazdag Oroszország jelentőségét az európai energiaügyekben.

2.1. Az energiadialógus célkitűzései

Az energiadialógus kimondott célja az energetikai kapcsolatrendszer minőségileg új alapokra helyezése, a két fél érdekeinek összehangolása, egyfajta energetikai együttműködés kialakítása volt. Mindezt a kölcsönös függőség bázisán megvalósíthatónak látták mindkét oldalon. Míg Oroszország legjelentősebb piacát az európai országok jelentik, az Európai Unió első számú szénhidrogén-szállítója Oroszország, súlya a kétezres évek bővülései során csak tovább nőtt. A szállítások stabilitása és jövője tehát közös érdekként jelentkezett. Az EU-ban a szállítások biztonságának erősödését egyrészt az orosz szállítások garanciáinak megteremtésétől, másrészt az Oroszországbeli uniós befektetések remélt növekedésétől várták, s mindkét célkitűzést az energiadialógus volt hivatott biztosítani. Az energiadialógus egyfajta kiutat ígért az Energia Chartához való orosz csatlakozás megghiúsulása okozta zsákutcából is, ha nem is multilaterális, de legalább bilaterális módon való közeledés útján. Oroszország ugyanis bár az eredeti aláírók között szerepelt, mind a mai napig nem ratifikálta a Chartát, és fenntartásait hangoztatja annak az energia-tranzit liberalizálását célul kitűző

tranzitjegyzőkönyvével szemben is.¹⁴ A dialógus másik alapgondolata a közelgő uniós bővüléssel automatikusan is szorosabbá váló energetikai szálak kiaknázása, illetve a várhatóan felmerülő új problémák, veszélyforrások közös kezelése.

Oroszország számára a felkínált dialógus több szempontból is vonzónak tűnt. Az egyértelműen elismerte Oroszország elsődleges szerepét az európai energiaszállításokban, s a jövőre nézve is kvázi garanciát kínált ennek megmaradására. Az Energia Chartával szembeni „bilaterális” jelleg lehetőséget kínált a – pl. FÁK-térségbeli – versenytársak kikapcsolására az európai kontinens energiakérdéseinek megvitatásából, de legalábbis elsőbbséget biztosított Moszkvának. Az energiapiacok stabilitása, az orosz energiaszektor modernizálásához felajánlott európai támogatás, többek között az energetikai hatékonyság növelésének elősegítése mind olyan célok voltak, amelyekkel nem volt nehézség azonosulnia. Csábító volt a felkínált széles tematika is, amelyből már nem hiányzott a Moszkva számára kiemelt fontosságú nukleáris energia sem. Ráadásul a dialógus számos, ekkor már belátható közelségbe került, az uniós bővüléssel kapcsolatos orosz aggály orvoslására is elméleti lehetőséget kínált. Mindennek megvalósítására a felek rendszeres fórumokat teremtettek.

Bár a beindított energetikai párbeszéd tematikája igen széles volt,¹⁵ az már a kezdetekkor is egyértelműnek látszott, hogy velejét a szénhidrogén-szállítások adják mindkét fél számára. Ugyanakkor fontos leszögezünk azt is, hogy az Európai Unió elsőként Oroszországgal szemben alakította ki azokat a konkrét szakmai együttműködési területeket és formákat is, amelyeket a későbbiekben más, köztük FÁK-beli partnerei esetében is alkalmazott. Így jött létre az energiadialógus indító dokumentuma, a közös érdekeket és célkitűzéseket lefektető *Synthesis Report*, majd az eleinte féléves később éves rendszerességgel megjelenő *progress report*ok sorozata, amely az elért eredményeket és a megfogalmazott további feladatokat veti össze.

Ami a szénhidrogénekben túlmutató együttműködési szférákat jelenti, először Oroszországgal kapcsolatban fogalmazódott meg konkrétan a villamos energiarendszerek és piacok összekapcsolásának terve, az orosz energetikai szabályozói közeledés az uniós joganyaghoz, az orosz energiahatékonyság javításának uniós támogatása, amely utóbbi célkitűzés meglehetősen gyorsan konkrét projektekből is megtestesült.

¹⁴ Az Energia Charta az Európai Közösség kezdeményezésére a kilencvenes évek legelején létrejött multilaterális keret, amely az energetikai együttműködés közös alapelveit volt hivatott lefektetni az európai kontinensen. Az Európai Energia Charta 1991-es hágai aláírását követte 1994-ben az Energy Charter Treaty elnevezésű nemzetközi egyezmény, amely a WTO-normákhoz igazodva a diszkriminációmentesség megteremtésére törekedett a beruházások, kitermelés, feldolgozás és szállítás területén.

¹⁵ Az atomenergia mellett többek között kiterjedt a villamos energetikára is.

2.2. Az energiadialógus eredményei és dilemmái

Az energiadialógus legnagyobb jelentőségét minden bizonnyal az adja, hogy elindította az érintettek rendszeres szakmai találkozóit az energetikai szférában. A legmagasabb szinttől kezdve az ágazati minisztériumi hivatalnoki és szakértői, valamint az üzleti szféra képviselőinek szintjéig rendeztek szakmai összejöveteleket, amelyek alkalmat adtak a különböző nézetek és érdekek megfogalmazására, azok ütköztetésére. Az energiadialógus mindenképpen pozitív szerepet töltött be a mindkét felet foglalkoztató problémák azonosításában, azok kezelésének elindításában. Azonban, ha az egyes konkrétan felvetett kérdéseket nézzük, a kézzelfogható eredmények már igen vegyesek. Számos, már a dialógus kezdetén jelentkező probléma orvoslása a mai napig nem történt meg, a válaszok húzódnak.

A szénhidrogén-szállítások vonatkozásában az egyik már a kezdetekkor jelentkezett orosz aggály az egy forrásból származó szénhidrogén-szállításokra vonatkozó uniós plafon kérdésköréhez kapcsolódott. Ebben a kérdésben Moszkva nem kapott megnyugtató választ. Nyilvánvaló, hogy Brüsszel – ráadásul most már egyre növekvő mértékben – szorgalmazza az energia beszerzési forrásainak és szállítási útvonalának diverzifikációját. Mindez különösen érvényes a földgázra, amely esetében nemcsak egy meghatározó szerepű beszállító országgal állnak szemben, hanem a monopolpozíciót birtokló hatalmas Gazprom-birodalommal is. Megvitatták a felek a hosszú távú gázszerződések problémáját is. Az EU gázpiaci liberalizációs elképzelései ugyanis nem igazán állnak összhangban az ezekben vevői oldalon megfogalmazott hosszú távú kötelezettség-vállalásokkal. A kérdésben egyfajta kompromisszumos megoldásként az EU hajlott az orosz félnek a szükséges befektetések biztonságát hangoztató érvelése elfogadására, ugyanakkor nem engedett az ezekben a szerződésekben korábban előszeretettel alkalmazott területi klauzulák kérdésében, amelyek tiltották az orosz forrásból vásárolt gáz harmadik feleknek való továbbadását. Az euró használatának kérdése a kölcsönös energiaszállítások elszámolásainál azonban úgy tűnik egyenes elhalt, érdemi erőfeszítés az euróra történő átállás érdekében egyáltalán nem történt. Korlátozottak és lassan születnek eredmények a szállítási infrastruktúra biztonságos működésének közös javítása ügyében is. A már 2002-ben megfogalmazott uniós elképzelés egy, az egész kelet-európai, közép-ázsiai és kaukázusi térségre kiterjedő olaj- és gázhálózatot (vezetékek+tankerek) figyelő, baleset-megelőző közös monitoring-rendszer kiépítését célozta a műholdas rendszerek jövőbeli összekapcsolása révén. Csak 2007-re született megállapodás az ún. „figyelmeztető mechanizmus” kialakításáról is, amely jelentősebb kínálati vagy keresleti problémák esetén, azaz egyfajta válságkezelői eljárás részeként lép életbe.

A szénhidrogén-kereskedelem területén az egyik legfontosabb lépésnek azonban minden bizonnyal az ún. közös érdekeltségű projektek megnevezése és támogatása tekinthető. A közösen szorgalmazott infrastrukturális projektek-

ben való uniós érdekeltséget az energiaellátás mennyiségi és szállítási oldalról történő biztosítására irányuló törekvés alapozza meg, amelyet a meglévő útvonalak, vezetékszerek számának bővítésével kíván elősegíteni. Moszkva számára a saját szállítói pozíciója megerősítését célzó terveinek Brüsszellel való elfogadtatása nyilvánvalóan előnyös, még akkor is, ha ezeknek a terveknek a kivitelezése, finanszírozása már túlnyúlik az energiadialógus keretein, s alapvetően az üzleti szférára marad.¹⁶ A 2001-es Synthesis Report már kísérletet tesz ilyen projektek konkrét nevesítésére, ide sorolja a tervezett észak-európai gázvezeték, a Belorusszián és Lengyelországon keresztülhaladó Jamal-Europe gázvezeték kapacitásának bővítését, valamint a Stokhman mező fejlesztését. Az olaj tekintetében megemlíti a Barátság és Adria vezetékek összekapcsolásának tervét, valamint az észak-kaspi olaj új és már meglévő útvonalainak fejlesztését és továbbiak kiépítését, többek között a Burgas-Alexandroupolis olajvezeték, amelyek lehetővé tennék az orosz olajszállítások növelését a régi és a kibővült EU-ba egyaránt. Gyakorlatilag ezek a kiemelt projektek mind a mai napig változatlanul megmaradtak.¹⁷ Az egyik leglátványosabb előrelépés az észak-európai gázvezeték ügyében történt: létrejött az orosz és uniós (elsősorban német) partnerek közötti kapcsolat, amely már a finanszírozási kérdéseket is tárgyaló konkrét szerződés-tervezet aláírásához is vezetett, megteremtve a megvalósulás legfontosabb előfeltételét.¹⁸ Az eredeti tervek szerint a vezetékek mintegy 55 milliárd köbméter gáz szállítására lenne képes 2015-re. Jelenleg folyik a várható környezeti hatások tanulmányozása. A felek üdvözölhették a Jamal-Europe gázvezeték kapacitásnövelésének létrejöttét is, azonban a Jamal-2 vezeték megépítése elmaradt. Ugyanakkor egy másik közös támogatást élvező projekt elbukóban van: Horvátország – környezetvédelmi okokra hivatkozva – újabban nem támogatja a Barátság- és Adria- kőolajvezetékek összekapcsolását, ami a terv megvalósulását eredményezheti.¹⁹ Az utóbbi évek egyik eredménye továbbá az európai szállítási irány mint prioritás orosz megjelölése a jövőbeli észak-európai gázvezeték feltöltése szempontjából ígéretes Stokhman-mező kitermelésénél.²⁰ A Burgas–Alexandroupolis olajvezeték 2009-re várhatóan jelentősen hozzájárulhat majd az olajtankerek okozta környezeti kockázatok enyhítéséhez a török partoknál.

¹⁶ Ludvig (2008): pp. 137–139.

¹⁷ Az észak-európai gázvezeték projekt a későbbiekben bekerült a TEN (Trans-European Network) által kiemelten támogatott uniós fejlesztések közé is. Az Európai Unió érdeklődését fejezi ki az a tény is, hogy ko-finanszírozást vállalt a terv „*feasibility study*”-jának elkészítésében, különös tekintettel a projekt környezeti hatásaira. (Fourth Report, 2003, p. 4.) Az EU elkötelezettsége ezen projekt iránt néhány évvel később – a bővülés valamint az Ukrajnával való kapcsolatok alakulása szempontjából – problematikusává vált. Erről lásd később.

¹⁸ A 2005-ben bejegyzett North European Gas Pipeline Company jelenleg bejegyzett részei a német BASF AG és E.ON AG, illetve 2008 júniusától a holland N.V. Nederlandse Gasunie.

¹⁹ Az előzetes elképzelésről szóló 2002-es megállapodást még Horvátország is aláírta.

²⁰ Ráadásul az orosz fél ebbe a stratégiai fontosságú kitermelési projektbe nyugat-európai partnereket is beengedett, pl. a francia Total személyében.

Az energiadialógus egy széleskörű, minden érintett felet – állami képviselők, nemzetközi pénzügyi szervezetek, üzleti élet szereplői – bevonó együttműködési mechanizmus kiépítését szorgalmazza. (*Synthesis Report* 2001: p. 3.) Valamennyi esetleges közös érdekeltségű projekttel kapcsolatos koordinációs tevékenységre egy-egy ún. „*high-level group*”-ot (HLG) jelöltek ki, amelyek feladata a technikai követelmények, a finanszírozási szükségletek és az időtávok kidolgozása, valamint a megvalósulás elősegítése. Ezek a szakértői csoportok megerősítették a korábban kiemelt projektek létjogosultságát, ugyanakkor a megvalósíthatóság erősítése érdekében felvetették egy speciális kockázatkezelő garanciaalap létrehozásának szükségességét, amelynek megteremtése még mindig csak folyamatban van. A későbbiekben a *Progress Reportok* többször is említik a közös érdekeltségű projektek listájának bővítési lehetőségét – elsősorban az olajvezeték-hálózat fejlesztése kapcsán²¹ –, erre azonban a legutolsó jelentés megfogalmazásáig nem került sor.

Ami a szénhidrogén-kereskedelmen túlmutató együttműködési területeket illeti, kiemelkedik közülük a nukleáris tematika, a villamosenergia-piacok összekapcsolásának terve, valamint az energiahatékonysági és technológiai együttműködés. Ez utóbbi kérdéskör kapcsolódik a Kiotói Egyezmény kereteihez is. Az egyezmény oroszországi ratifikációja ugyanis újabb – finanszírozási forrásokkal is felérő – lehetőségeket nyit meg az EU-orosz energetikai párbeszédben a szennyezési jogok adásvétele, valamint az ún. „tisztá széntekológiák” közös alkalmazása kapcsán. Emellett számos energiahatékonysági projekt fut az EU támogatásával többek között az arhangelszki, asztrahányi és legújabbban a kalinyingrádi területeken. Érdekes megfigyelni, hogy az oroszországi energiamegtakarítás támogatása egyértelműen uniós érdek is: az oroszországi megtakarítás pótlólagos energiaforrásokat szabadíthat fel a növekvő uniós fogyasztás kielégítéséhez. A technológiai együttműködés egyik kézzelfogható gyümölcse a már az energiadialógus kezdeti fázisában létrejött, s azóta sikeres tevékenységet folytató EU–Orosz Energia Technológiai Központ, amelynek Moszkva ad otthont.

Kiemelkedő jelentőségű az elsőként Oroszországgal szemben konkretizált villamos energiarendszerek és piacok összekapcsolására vonatkozó közös elképzelés. Bár az ebben való orosz érdekeltség – a potenciális villamosenergia-export révén – nyilvánvaló, az uniós érdekeltség is kitapintható, hiszen a hálózatok összekötése elméletileg növeli az uniós árampiac biztonságát is.²² Ugyanakkor az EU oldaláról már a kezdetektől számos aggály, illetve feltétel fogalmazódott meg a tervvel kapcsolatban. Ezek alapvetően ahhoz a – nem alaptalan – európai aggodalmakhoz kapcsolódnak, miszerint Oroszországban a villamos energia ára nem költségtükröző, másrészt termelése során a környezeti szempontok figyelembevétele meg sem közelíti az unióban előírt normák, szabályok szigorúsági szintjét. További visszatérő uniós szempont az orosz villa-

²¹ Az EU a megnőtt volumenű tengeri szállítások kockázatainak figyelembe vételével különösen szorgalmazza a vasúti szállítási útvonalak fejlesztését.

²² Az orosz áramkivitel eddig Finnországra és a három balti államra korlátozódott.

mos energiatermelésben is meghatározó szerepet játszó nukleáris erőművek biztonságosságának megkérdőjelezése. Egyszerűen megfogalmazva, tartanak az olcsón, de a környezetre nézve káros, vagy annak biztonságát egyenesen kockáztató módon előállított orosz energia európai importjától. Előfeltétel továbbá, hogy a nyitásnak és mértékének kölcsönösnek kell lennie. Barysh konkrétan is megemlíti orosz versenyügyi problémákat, többek között azt, hogy az orosz energiaszolgáltató, az EESZ „unfair” módon, támogatott áron kapja az erőműveinek szánt gázt a Gazpromtól.²³ Másrészt az EU szemével az orosz Gazprom monopolpozíciója sem illik bele a közös képbe. Az orosz kitartás azonban úgy tűnik, hogy ebben a kérdésben egyelőre nem sok, de legalábbis lassan érő gyümölcsöt termett. Az összekapcsolást előkészítő vizsgálódásokkal – beleértve az érvényes és tervezett uniós és orosz piaci és környezeti szabályok egymásnak való megfelelését vagy eltéréseit – az uniós UCTE-t²⁴ és az orosz /FÁK IPS/UPS-t²⁵ bízták meg. Elméletileg 2004 közepére kellett volna elkészülnie a kérdésre vonatkozó különjelentésnek, ugyanakkor a szabályozás összehozásáról szóló beszámoló szükségességét az egy évvel későbbi jelentés szinte változatlanul tárgyalja. Csak 2005 januárjában kezdődött el a munka a hálózati összekapcsolás – orosz javaslatra szinkronikus módú – „*feasibility study*”-ja elkészítésének 2006-os végső céljával, pedig a kérdés immár több mint hét éve napirenden szerepel. Időközben az orosz fél Ukrajna és Moldova UCTE-hez való csatlakozási szándékára hivatkozva felvetette az ebből eredő hatások vizsgálatának szükségességét. (Seventh Progress Report 2006) A tanulmánykészítés finanszírozása egyébként a felek között egyenlő alapon történik, az unió részéről a bizottság és az UCTE egyaránt hozzájárul a költségekhez, 75-25 százalék arányban.²⁶ Egyes szakértők határozottan állítják, hogy az unió, illetve annak villamos energetikai szervezete, az UCTE valójában nem szeretné Oroszországot tagjai közé sorolni, az UCTE nem kívánja hálózatát a posztszovjet térségre kiterjeszteni.²⁷ Az orosz cél ugyanis értelemszerűen a két rendszer, az uniós és a FÁK-on belül működő hálózat összekapcsolása. Mindenesetre 2002 márciusában az orosz-EU energiadiálógus keretei között megrendezett konferencián sor került egy kooperációs egyezmény aláírására a FÁK Elektromos Áram Táncsa²⁸ és az EURELECTRIC²⁹ között.

Oroszország azonban nemcsak az uniós gáz- és olajimportban, hanem a nukleáris anyagok behozatalában is meghatározó szerepű ország, különösen a

²³ Barysch (2004): p. 33. Természetesen a támogatás mértéke a belső orosz energiaárak változásával és a zajló villamos piaci liberalizációval is összefüggésben a jövőben mérséklődik.

²⁴ Union for the Co-ordination of Transmission of Electricity

²⁵ Unified Power System/Interconnected Power System (IPS/UPS)

²⁶ A fele-fele arányban való finanszírozás jól jelzi az erőteljes orosz érdekeltséget, más esetekben jellemző az uniós költségvállalás.

²⁷ Ennek egyik igen gyakorlati oka lehet, hogy jelenleg az EU fölös villamosenergia-kapacitásokkal rendelkezik. Lásd pl. Kaderják (2006).

²⁸ CIS Electric Power Council

²⁹ Union of the Electricity Industry

2000-es évek bővülései óta. Részesedése az unió teljes dúsitott uránium-behozatalából 2007-es adat szerint 35 százalékra rúg. Ez a magas arány azonban meglévő uniós joganyaggal ütközik: egy 1994-es döntés alapján egy ország részesedése nem haladhatja meg az EU urániumpiacán a 20 százalékot. Az energiadialógus a kezdetektől célul tűzte ki a helyzet rendezését, azonban mindezidáig eredmény nélkül. A vonatkozó egyezmény megkötése évek óta várat magára. Brüsszel a diverzifikációs direktívával érvel, míg Moszkva diszkriminációt, s érvényben lévő kormányközi és hosszú távú szerződéseit sértő magatartást emleget. A nukleáris tematika másik visszás kérdésköre az oroszországi nukleáris biztonsághoz kapcsolódik. Az EU ezzel kapcsolatos aggályait behozta az energiadialógusba is, miközben Moszkva a kérdést belügyének tekintve nem kíván ezzel az adott keretek között foglalkozni. Egy 2001-es EURATOM-orosz egyezmény azonban életben van a nukleáris biztonsági együttműködésről.

Nem történt látványos előretörés ugyanakkor az energiadialógus egyik alapvető, általános jellegű célkitűzésében, a szektorbeli uniós befektetések megélénkülésében.³⁰ Habár ezek nagysága az energiadialógus beindítása óta lényegesen emelkedett, ez nem jelenti az európai cégek súlyának emelkedését. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a szektorban általában megfigyelhető növekvő állami térnyerés a beindított külön párbeszéd ellenére az európaiakat ugyanúgy érinti, mint a többi országból érdeklődő befektetőt. Ráadásul nem sikerült érdemben előrelépni együttesen a befektetési klíma – a kitermeléssel és szállítással kapcsolatos jogi szabályozás erősítésével történő – javításának érdekében sem. Legsúlyosabb kérdésként az Energia Chartától való orosz vonakodás tartozik ide, amelyben továbbra sincs elmozdulás. Nem változtak érdemben az Oroszországban bevett befektetési formák sem. S bár Moszkvát meghívták a villamos energetikai és gázpiaci szabályozás uniós fórumaira, az uniós elképzelés az egyoldalú jogharmonizációról sem tűnik orosz oldalon különösebben vonzónak. Leginkább tagállami szinten vizsgálódva, az Oroszországgal folytatott kétoldalú párbeszédnek milyenségétől függően kerülhetnek egyes uniós tagállami cégek közelebb a „tűzhöz”, azok beengedését tehát nem a Moszkva-Brüsszel dialógus könnyíti meg. Jellemző a kölcsönösség, mint kritérium megjelenése: Oroszország azon országok cégeivel szemben barátságosabban viselkedik, ahol saját vállalatai befektetéseivel szemben is nagyobb a fogadókészség.

2.3. A kölcsönös függés mértéke

Ami jelen dolgozat témája szerint talán a legfontosabb, az a nagyon általánosan is megfogalmazható továbbra is élő kérdés, hogy tarthatók-e a kölcsönös füg-

³⁰ A későbbiekben ez a célkitűzés már a *kölcsönös* befektetések elősegítéséként jelentkezett, azaz Oroszország is jelezte igényét az uniós energiapiacokon befektetőként való megjelenésének támogatására.

gés elméletére alapozott, igen magas szinten stabilizálódott orosz szénhidrogén-szállítások. Elfogadható-e az EU számára Oroszország kimagasló aránya energia-behozatalában, s továbbra is tarthatónak, sőt kívánatosnak véli-e Oroszország az európai piac kiemelkedő szerepét piacai között? Úgy tűnik, s a következő fejezetekben ezzel a problémakörrel foglalkozunk majd, hogy ma már a válasz ezekre a kérdésekre korántsem határozott igen. Mindkét oldalon komoly diverzifikációs szándék fogalmazódik meg, az EU beszállítóinak számának növelését, a beszállítók jelenlegi arányaiban való jelentős módosításokat és új szállítási útvonalak kiépítését tervezi. Oroszország eközben azon igyekszik, hogy más piacok felé is nyisson, ugyanakkor csökkentse annak esélyeit, hogy potenciális versenytársai komolyabb pozíciókat szerezzenek meg európai piacán.

5. táblázat
Oroszország súlya az uniós (EU27-ek) szénhidrogén-behozatalában, %

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Kőolaj (ezer tonnából számolva)						
Oroszország részesedése (%)	21,7	25,3	29,0	30,1	32,8	32,4
Kazahsztán részesedése (%)	-	-	-	-	3,9	4,5
Földgáz (terajoule-ból számolva)						
Oroszország részesedése	49,6	48,8	46,1	46,1	44,5	41,9

Forrás: The European Union and Russia (2007): pp. 26 és 28.

A „kölcsonös függés” az Európai Unió oldalán lényegesen kisebb mértékű, mint Oroszországból nézve, azonban ezzel együtt is igen magas. 2006-ban Oroszország súlya a teljes külső energia-behozatalból számítva nem érte el a 30 százalékot, igaz a fenti táblázat szerint egyes termékek, pl. a földgáz esetében azt lényegesen meghaladja. Az orosz olajszállítások tonnában számolva 2000 és 2004 között mintegy 60 százalékkal nőttek, s 2005-re csak kisebb mértékben estek vissza, ezzel 32 százalék körüli súlyt elérve. A földgáz esetében a mennyiségi növekmény ugyanebben az időszakban kisebb, 9 százalék körüli, s emellett az orosz súly az évezred elejihez képest csökkenő tendenciát mutat, azonban még így is kiemelkedően magas, 2005-ben közel 42 százalékos.

6. táblázat
Az EU27-ek aránya az orosz szénhidrogén-exportban,
volumenadatok alapján

	1996	1999	2004	2006*
<i>Földgáz</i>				
EU15-ök	37,2	41,8	48,1	52,0
Új EU12-ek	27,0	21,4	22,5	23,9
<i>EU27-ek együtt</i>	<i>64,2</i>	<i>63,2</i>	<i>67,9</i>	<i>75,9</i>
<i>Nyersolaj</i>				
EU15-ök	40,3	36,3	47,7	56,0
Új EU12-ek	24,0	31,2	27,8	24,7
<i>EU27-ek együtt</i>	<i>64,3</i>	<i>67,5</i>	<i>72,8</i>	<i>80,7</i>

Megjegyzés: * a 2006-ra vonatkozó arányok kisebb mértékben felfelé torzítanak, mivel az alapul vett orosz statisztika nem tartalmazza a Belorussziát célzó orosz szénhidrogén-szállításokat.

Forrás: Ludvig (2008) C/8-10. táblázatok és Tamozsennaja sztatyisztika vnyesnej torgovli Rosszizskoj Fegyerciji (2007).

A rendelkezésre álló adatok alapján egyértelmű tendenciaként jelentkezik orosz oldalon az európai piac jelentőségének növekedése a kétezres évek folyamán. Ez a növekedés elsősorban a régi nagy uniós tagállamokkal bonyolított árucserének köszönhető. Összességében az EU tagállamai az orosz földgáz- és kőolajkivitel durván háromnegyedét veszik fel.³¹ E magas arány jelentősebb csökkentése – különösen a földgáz esetében – minden bizonnyal nem lehet reálisan kivitelezhető közép-, és csak igen komoly ráfordítások esetén hosszabb távon. Orosz oldalon tehát Európa primátusa minden bizonnyal fennmarad, s ez a magyarázata a FÁK-versenytársak korlátozására törő, azok exportkapacitásának fölvasárlását célzó orosz magatartásnak, miközben a piaci diverzifikáció meglehetősen lassan halad. Ez utóbbi eredményei leginkább a kőolaj és olajtermékek esetében érzékelhetők, miközben a kötöttebb földgáz esetében egyelőre alig-alig kitapinthatóak.

2.4. Az energiadialógus megbicsaklása

2003 végétől, 2004 elejétől kezdve különböző, elsősorban politikai jellegű okokkal magyarázhatóan az évtized elején még igen perspektivikusnak tűnő, nagy tervekkel és ambíciókkal jellemezhető EU-orosz kapcsolatrendszerben

³¹ A földgáz esetében 2006-ban Oroszország pontosan 9 régi és 10 új uniós tagállamnak szállított, míg a megfelelő számok a nyers kőolajat tekintve 12 és 10.

törés következett be.³² A kétoldalú viszonyrendszer újabb hullámvölgybe került, s onnan mind a mai napig nem sikerült kiemelkednie. A problémák nem hagyták érintetlenül az energiadialogust sem, különös tekintettel arra, hogy 2005-2006 telén majd 2007 elején az uniós bizalom megrendülésében az energetikai szállítások is szerepet játszottak. 2006. január elején a Gazprom az Ukrajnának járó földgáz mennyiségével csökkentette az Ukrajna területén keresztülhaladó – nyugat- és közép-kelet-európai partnereinek is szánt – földgáz mennyiségét, mivel nem tudott Ukrajnával megállapodni az adott év szállítási áraitól. Ukrajna válaszul megcsapolta a vezetéket, s ennek következtében a többi célországba is a vártnál kevesebb gáz érkezett, ráadásul tél derekán. A fejlett nyugati világ a vitában egyértelműen Ukrajna mellett foglalt állást. 2007 elején egy újabb energiasokk következett be az orosz szállításokból kifolyólag: ekkor egy Belorussziával kialakult konfliktus miatt állította le Oroszország a Barátság kőolajvezetéken keresztül nyugatra irányuló szállításait, újból több európai uniós tagállam energiaellátását fenyegetve. Anélkül, hogy jelen tanulmány részletesen fejtegetné, hogy melyik félnek miben volt igaza, az egyértelműen megfogalmazható, hogy ezek az események nem kis szerepet játszottak abban, hogy az Európai Unió újragondolja saját energiastratégiáját, s benne az Oroszországhoz, valamint a térség többi szénhidrogénben gazdag országához való viszonyát.³³ Mindezt jól tükrözi az Európai Unió 2006. márciusi Zöld Könyve, amely az új energiastratégia alappilléreit kísérelte meg lefektetni. Megingott az orosz szállítások biztonságába vetett európai hit, amelyet csak felerősített az eközben egyéb okokból is megromlott politikai viszonyrendszer. Az egységes uniós hang megtalálásának szorgalmazása mellett előtérbe került a diverzifikációs problémakör, egyértelműen az orosz szállítói dominancia megtörésének céljával. Új infrastruktúra kialakításának szükségessége vetődött fel különösen a kötöttebb földgáz esetében, az Európai Unió e célból a posztszovjet térség többi országában is aktivizálta tevékenységét. S bár az új Zöld Könyv a komplexitást helyezi előtérbe a bilaterális vagy regionális szintű párbeszéd helyett, a valóságban igen aktív energiadiplomácia indult minden szóba jövő FÁK-ország irányába kifejezetten bilaterális módon.

Oroszországgal szemben újból kiemelt kérdéssé vált az Energia Charta orosz elfogadásának uniós követelése. Nyilvánvalóan Oroszországot, s leginkább a Gazpromot érinti az a 2007. őszi javaslatcsomag, amely alapján a jövőben az EU-ban a termelési-ellátási és a hálózatok működtetését célzó tevékenységeknek el kellene válniuk egymástól. A Gazprom ezzel kapcsolatban diszkriminációt emleget, miközben az uniós érvelés a trösztellenes előírásokra épül.

Az energiadialogus megrekedése nyilvánvalóan lépéseket hívott életre orosz oldalon is. Ekkoriban intenzifikálódtak az energetikai együttműködésre vonatkozó tárgyalások keleti irányban, többek között az orosz – és közép-ázsiai –

³² Az okok között is legfontosabbak az orosz belső politikai fejlődés erősödően autark irányvonala, az EU által elfogadhatatlan sajátos orosz demokráciaépítkezés, s másodsorban a „közös szomszédságban” egyre határozottabban fellépő érdekellentétek.

³³ Az eltérő értékelésekhez lásd pl. Wallander (2006) vagy Sokov (2006) írásait.

szénhidrogénekre is pályázó Kínával. S ekkortól váltak különösen fontossá a két oldalon jelentkező vezetékprojekt-elképzelések ütközései is. Legnagyobb hangsúlyt a Nabucco – Kék Áramlat (később Déli Áramlat) tervek ütközése kapott. Jelenleg folyik az új orosz energiasztratégia kidolgozása is.

Az energiadialógus megbicsaklásában természetesen közrejátszottak a tagállami szinten jelentkező érdekellentétek, azaz az EU-n belüli egységes fellépés hiánya, valamint az is, hogy a párbeszéd számos lényegi kérdésben nem számolt harmadik érintettek érdekeivel és szempontjaival, amelyek a későbbiekben az unió bővülése, majd az európai szomszédságpolitika kibontakoztatása során egyre inkább előtérbe kerültek. Különösen élesek az érdekellentétek a „közös érdekelttség” címkéjét viselő Északi Áramlat gázvezeték körül.

3) Energetikai kapcsolatok az Európai Szomszédságpolitika (ENP) keretein belül

Bár az Európai Unió energetikai szerepvállalása az Oroszországon kívüli poszt-szovjet térségben az utóbbi években látványosan megnőtt, többen azt mégis keveslik, mondván Oroszország a közös szomszédságban lényegesen aktívabb, s ezt csak egy hangsúlyosabb és célzottabb uniós hozzáállás lenne képes ellen-súlyozni. Ehhez azonban szükséges előfeltétel lenne az egységes uniós energia-politika, benne egységes energetikai külpolitikával, ami az utóbbi évek tapasztalatai alapján uniós szinten is az egyik legnehezebben kezelhető probléma. Az egyes tagállamok más és más szerepet szánnak például Ukrajnának és Oroszországnak, s ezek az eltérő hangsúlyok egy-egy konkrét ügy kapcsán éles ellentétbe kerülhetnek egymással.³⁴ Tény az is, hogy míg mind az Oroszország érdekeiből, és az orosz kapcsolatokból kiinduló, mind pedig az oroszellenes, az orosz szerep drasztikus csökkentését célzó hozzáállás markánsan jelentkezik, igen gyenge, és szinte nem is hallható olyan megközelítés, amely egyfajta kompromisszumban, a különféle megközelítések egymáshoz szelídítésében

³⁴ Gromadzki–Kononczuk (2007): p. 31. Ráadásul az uniós és tagállami szint relatív passzivitása mellett az uniós üzleti körök sem igazán aktívak az unió és Oroszország közötti közös szomszédság energetikai piacán. Ennek egyik legfőbb oka éppen a jelenlévő orosz vállalati szereplők okozta erős versenytől való félelem. Szinte egyedüli kivételként említhető a Shell transznacionális társaság, amely Ukrajnában új gázmezők feltárásában vesz részt, illetve orosz partnerrel szövetkezve a benzin-kiskereskedelem területére is beszállt, mintegy 150 benzinkutat üzemeltet Ukrajnában, amely az ukrán piac kb. 3 százalékos részesedésével ér fel. A BP orosz partnerével együtt (TNK-BP) van jelen Ukrajnában, finomító tulajdonosként és benzinkút-üzemeltetőként is. A lengyel PKN Orlen ukrán finomító vásárlási kísérlete 2005 decemberében meghiúsult. (id. mű, pp. 34–35.)

gondolkodna.³⁵ Az sem mutat ilyen irányba, hogy az unió és Oroszország közötti energetikai párbeszéd és például a szomszédságpolitika keretei között folyó EU-posztszovjet együttműködés egymástól teljesen elkülönítve zajlik. Bár a kettőben számos hasonló elem található, a lényegi, húsbavágó kérdésekben ez a keretrendszer nem igazán könnyíti meg a különböző érdekek együttes szemlélését, s az esetleges érdekütközések közös kezelését, ami különösen élesen jelentkezik a sokszínű, de többnyire egymásnak ellentmondó, vagy egymást éppen séggel kizáró, ellehetetlenítő csővezeték-elképzelésekben. Mindezen hiányosságok dacára is jelentős uniós kezdeményezések indultak 2005-től kezdődően.

Részben a fentiekben jelölt új törekvéseknek adott új keretet az Európai Szomszédságpolitika keretei közé is beemelt elképzelés az európai Energia Közösségről (Energy Community). Az elképzelés lényegi eleme az energetika téren való jogi közelítési folyamatok erősítése az érintett országokban, sőt, konkrét célkitűzésként jelenik meg az uniós energetikai *acquis* bevezetése. A másik kitűzött cél, az előbbivel szoros összefüggésben az Energia Közösségbe meghívott országok bekapcsolása az uniós integrált gáz- és villamos energiapiacokba. A vázolt célok mindkét területen kissé túlmennek az EU-orosz dialógus célkitűzésein: 1. az energetikai *acquis* bevezetése ilyen egyértelműen Oroszország kapcsán nem fogalmazódott meg, csak egyfajta harmonizációs útról tárgyaltak a felek; 2. Az EU-orosz dialógus még nem tartalmazta a gázpiacok összekapcsolásának tervét, bár Oroszországot is bevonta a szektor uniós szabályozói fórumát jelentő „*Madridi Fórumba*”. Az Energia Közösségben az egyébként tagsági alternatívával rendelkező délkelet-európai országokon kívül néhány – ENP célsország – európai FÁK-államnak is részvételt kínáltak. Legelőrehaladottabb Ukrajna bekapcsolódása. Ukrajna és Moldova 2006 novemberétől, Grúzia 2007 decemberétől megfigyelői státusszal vesz részt az Energia Közösség munkájában, látogathatja a különböző szakmai összejöveteleket, azonban anélkül, hogy a vitában részt vehetne vagy szavazhatna.³⁶ Ukrajna már 2005 decembe-

³⁵ Ami a második fajta ország-megközelítéseket illeti 2007-ben Krakkóban a lengyel, litván, ukrán, grúz és azeri elnök ült össze, hogy megvitassa a Kaszpikum térségéből orosz közvetítés nélküli olajimport lehetőségeit. Gromadzki–Kononczuk (2007): p. 34.

³⁶ Az Energia Közösség előzményének tekinthető az első uniós villamos energiadirektíva (1996), az első gázdirektíva (1998), valamint a két terület intézményesített szabályozói fórumának, a Firenzei és a Madridi Fórumnak a megteremtése. Az integrált piacok és az egységes szabályozás Dél-Kelet-Európára történő kiterjesztésének gondolata 2002-ből származik, 2003-ban került sor az Athens Memorandum of Understanding (2002) kiterjesztésére a villamos energiapiaci integrációról a gázpiacokra. 2004-ben kezdődtek meg a tárgyalások a dél-kelet-európai országokkal, amelyek regionális energiapiacának megteremtését az EU szintén ekkoriban kezdte szorgalmazni. Ekkor született meg az „Energia Közösség” elnevezés is. A vonatkozó jogi megállapodás aláírására (Treaty establishing Energy Community) 2005-ben, érvénybe lépésére 2006 folyamán került sor. A Treaty szerződő felei közé jelenleg Albánia, Horvátország, Macedónia, Bosznia és Hercegovina, Montenegró, Szerbia, valamint Koszovó tartozik. (Koszovó részéről az eredeti aláíró az ENSZ Ideiglenes Közigazgatási Missziója volt.) Ehhez a szerveződéshez kívánt a későbbiekben csatlakozni a fent említett néhány posztszovjet ország. Érdekesség, hogy a három posztszovjet országnak olyan szerveződéshez kínálnak csatlakozási lehetőséget, amelyben egyébként csak tényleges csatlakozásra meghívott balkáni államok vesznek részt.

rében, az Energia Közösség tényleges létrejötte előtt jelezte csatlakozási szándékát a formálódó szerveződéshez, de ekkor még csak megfigyelői státuszt ígért az EU. A tényleges tagságot az ukrán nukleáris erőművek biztonsági szintjére vonatkozó kielégítő értékelés meglétéhez kötötte.

Moldova és az Európai Unió közötti energetikai párbeszéd számos tekintetben, pl. a szektor reformjának vagy az uniós piacokhoz való integrációs célkitűzéseiben, ehhez kapcsolódóan az uniós UCTE-hez való tagsági kérelem benyújtásában hasonlít az EU-ukrán dialógushoz, az energetikai szálak jelentősége ugyanakkor lényegesen kisebb. Egyrészt maga a moldáv energiapiac mérete elenyésző az ukránhoz képest, ami az esetleges integráció szempontjából jelent az EU számára is sokkal kisebb fontosságú kérdést, másrészt hiányzik a tematikából az EU-ukrán párbeszéd velejét adó tranzitkérdés. Bár Belorusszia viszont ez utóbbi szempontból nézve a jelenlegi infrastrukturális hálózatot tekintve szintén lényeges tranzitország, az EU-belorusz energetikai kapcsolatok egyelőre nem intézményesítettek, mint ahogy maga az ENP sem kimunkált Belorusszia irányában, tekintettel a belorusz belpolitikai helyzetet elutasító uniós megközelítésre, s az ebből fakadó töredékes politikai kapcsolati formákra. Az Európai Unió természetesen Belorussziának is energetikai együttműködést kínált fel, azonban csak egy jelentős demokratikus váltás esetén.³⁷ Mindezekből adódóan a továbbiakban Ukrajnával foglalkozunk kiemelt hangsúllyal.

Az ENP-célországá vált Grúzia Ukrajna és Moldova nyomdokain halad az EU-val való energetikai párbeszéd lényegi célkitűzéseit illetően. Az energetika azonban a Grúziára, Örményországra és Azerbajdzsánra vonatkozó Akciótervben is lényeges szerepet kapott. Grúzia tranzitszerepe miatt válhat a jövőben felértékelődő energetikai partnerre az unió számára. Már jelenleg is fontos tranzitország, hiszen rajta keresztül halad a Baku-Tbiliszi-Ceyhan olaj -, és a Baku-Tbiliszi-Erzurum gázvezeték.

Az Energia Közösségen és az ENP általános keretein kívül az Európai Unió kiemelt bilaterális energiadialógust indított be néhány ENP-országgal, köztük Ukrajnával és Azerbajdzsánnal.³⁸ Ugyanakkor a jelenlegi kereteken (pl. a későbbiekben bemutatandó „bakui kezdeményezésen”) túlmutató további regionális energiaegyezmény létrehozásán is gondolkodik, felmerült egy „Szomszédsági Energiaegyezmény” gondolata is, amelynek segítségével még hatékonyabb energiapiaci együttműködés lenne kialakítható termelő, fogyasztó és tranzitországok között.³⁹ Azerbajdzsán egyébként az egyedüli a posztszovjet térséghez tartozó, ENP keretek közé emelt országok közül, amely mint jelentő-

³⁷ Gromadzki–Kononczuk (2007): p. 32. Érdekesség, hogy bilaterális alapon Litvánia kezdeményezett energetikai együttműködést Belorussziával: 2006-2007 telén a belorusz-országi olajkrízis idejében fordult azzal az ajánlattal Minszk felé, hogy Litvánián keresztül is induljanak olajszállítások Belorussziába. (id. mű, p. 34.)

³⁸ Az ENP célországai közül rajtuk kívül még Marokkóval, tervezi továbbá Algériával és Egyiptommal. Valamennyiükkel „*Memorandum of Understanding*” aláírásának formájában.

³⁹ Benita Ferrero-Waldner (2007).

sebb beszerzési forrás, a forrásdiverzifikációs uniós célkitűzésekhez jelentékeny hozzájárulást kínáló partnerországgént jelenik meg.

3.1. *Ukrajna*

A vonatkozó dokumentumok és a gyakorlati tapasztalatok alapján is az energetika az EU-ukrán együttműködés egyik kulcsterülete. Ugyanakkor az Európai Unió Ukrajnával folytatott energiadialógusában is igen jól kitapintható az unió oldaláról az EU-ukrán kapcsolatrendszer egészére korábban igen jellemző, de mindmáig fellelhető fenyegetettség érzése és ennek csökkentési igénye. Ukrajna az EU számára az energetika tekintetében is elsősorban biztonsági kérdés, s mint kulcsfontosságú tranzitország jelenik meg, amellyel az egyik fő célkitűzés a szénhidrogének tranzitjával kapcsolatos kockázatok minimalizálása. Ukrajnán keresztül jut el Európába az orosz gáz mintegy 70-80 százaléka, s a közép-ázsiai gáz szinte egésze is. Jelenleg az unió teljes gázimportjának mintegy 40 százaléka érkezik az ukrán hálózaton keresztül, továbbá az Oroszországból és Kazahsztánból származó olajbehozatal jelentős része is a Druzsba-vezetéken át. A jövőben az olajszállítás terén is növekvő szerepet szánnak az országnak, az Odessza-Brody vezeték Lengyelországig (Plockig) történő elvezetésének projektje keretei között, amely már a Kaszpikumból szállít majd olajat az uniós piacokra. A másik fontos fenyegetettség az ukrán nukleáris energia előállításához kötődik, ezen belül az ukrán erőművek biztonságának kérdéséhez, s konkrétan a csernobili felrobbant blokk biztonságos elszigeteléséhez. Mindezek a hangsúlyok valamennyi, az EU-ukrán energiakapcsolatokkal foglalkozó uniós elemzésben, dokumentumban igen jól kitapinthatók. Ukrajna ugyanakkor potenciális villamos energia exportőr is az uniós piacokon, a kialakult „energiadialógus” lényeges eleme ennek elősegítése, illetve a jelenlegi szint látványos növelése.

Az EU-ukrán „energiadialógus” meglehetősen fiatalnak tekinthető, bár már 2001 óta folyik a két fél között párbeszéd az energetikáról. A 2005 februárjában életbe lépő Akciótervben fogalmazódott meg először konkrétan is az energetikai együttműködés erősítésének igénye, s ez fejeződik ki a 2005 decemberében aláírt „Memorandum of Understanding on co-operation in the field of energy...” elnevezésű újabb kétoldalú dokumentumban. Az Akcióterv hét energiaspecifikus célkitűzést jelölt meg az ukrán energetikai szabályozás unióshoz való közelítésének, illetve az energiapiacok összekapcsolásának témájában, valamint szerepel a nukleáris biztonság javításának célkitűzése is az EU-RATOM-mal való együttműködés keretein belül. Már itt is megjelenik – az EU-orosz energiadialógushoz hasonlóan – a közös érdekeltségű infrastrukturális projektek előmozdításának igénye, természetesen az energiahordozó-tranzit biztonságának növelése érdekében.⁴⁰ A Viktor Juscsenkó ukrán elnök, José

⁴⁰ EU-Ukraine Action Plan (2005).

Manuel Barroso Bizottság-elnök, és Tony Blair miniszterelnök, az Európai Tanács elnöke által aláírt „*Memorandum...*”, amely azonban csak egy politikai szándéknyilatkozat, a „közös érdekekből” kiindulva egyfajta közös stratégiát fogalmaz meg a felek között, amelynek célja az ukrán energiapiac „progresszív integrálása” az unióshoz. Ennek eszköze a szektorális megközelítésben kialakított négyponthoz: 1. nukleáris biztonság; 2. a villamos energia- és gázpiacok integrálása; 3. az energiaellátás és a szénhidrogén tranzit biztonságának elősegítése; 4. a hatékonyság, biztonság és környezetvédelmi szabványok ügyének előmozdítása a szénsektorban.⁴¹ Már ekkor előirányozták egy ötödik „road map” megteremtését is a jövőben, amely az általában vett energiahatékonyság javítását, a megújuló energiaforrások elterjesztését és a klímaváltozással kapcsolatos intézkedések honosítását célozza. A közös érdekek elsősorban az energiaszállítások diverzifikációjára és biztonságára, az energetikai infrastruktúra fejlesztésére és modernizálására, valamint a nukleáris biztonságra vonatkoznak, bár a *Memorandum* közös energiapolitikai kihívásként tünteti fel a az ukrán energiapiac reformját, az energiahatékonyság és a megújuló energia elterjesztésének ügyét is.⁴² A dokumentum ugyanakkor, ahogyan a neve is mutatja, nem több politikai szándéknyilatkozatnál, azaz jogilag nem kényszerítő erejű.

A jelen dolgozatban kiemelten kezelt szénhidrogén tematikához elsősorban a 2. és 3. terület illeszkedik, ugyanakkor az 1. kérdéskör is szorosan kapcsolódik. Amennyiben ugyanis Ukrajna valóban az uniós villamos energiapiac részévé, az uniós piacok szállítójává kíván válni, az EU szerint teljesítenie kell a nukleáris erőművekre vonatkozó nemzetközi biztonsági és környezetvédelmi előírásokat is. A villamos energia- és gázpiaci integráció azonban egyéb területeken is az *acquis communautaire* kulcselemeinek ukrán alkalmazását teszi szükségessé a környezeti kérdések, a versenypolitika és a megújuló energiaforrások területén. A 2. *road map* ehhez az alkalmazkodási, s nyitási folyamathoz kínál uniós technikai segítséget. Ami az alkalmazkodási folyamat időbeli megvalósulását illeti, Ukrajna az Energia Közösségről szóló Megállapodásban kidolgozott menetrendet vállalja magára is. A megvalósítás szerves részét képezi a megfelelő intézmények kialakítása, többek között a 2006 végére már tervbe vett Energiaszabályozó Felügyeleté. A villamos energiapiacok integrálásának azonban van egy fontos fizikai infrastrukturális feltétele is. Jelenleg az ukrán energiarendszernek csak egy kis szakasza van fizikailag összekapcsolva az uniós rendszerrel, s – az EU-országhoz hasonlóan – e probléma megoldásán, az uniós UCTE és az ukrán hálózat szinkronizált kapcsolódásának tervén dolgoznak a felek.

A 3. *road map* a szénhidrogének szállításával kapcsolatos tennivalókat gyűjti össze, a biztonságos tranzit feltételeinek megteremtése érdekében. Az ukrán tranzithálózat valóban gigászi méretekkel rendelkezik. A gázátvezető hálózat

⁴¹ Elsősorban a bányák biztonsági szabványaival, valamint a szénbányászat környezetvédelmi kérdéseivel foglalkozó terület.

⁴² *Memorandum...* (2008): p. 3.

37600 km csővezetékéből, 73 kompresszor állomásból és 13 föld alatti gáztározóból áll. Ezek segítségével jut el a keletről érkező földgáz az ukrán piacon kívül az Európai Unióba, a Balkán térségébe és Törökországba is. Az olajvezeték-rendszer hossza ehhez képest jóval szerényebb: 4600 km, amely 31 pumpáló állomás segítségével a 6 ukrán finomítót is ellátja olajjal, a közép-kelet európai országokba irányuló tranziton kívül. Ezeket a kapacitásokat növelné a tervbe vett Odessza–Brody vezeték meghosszabbítás, amely már a Kaszpikumból érkező olajat vinné tovább, tehát egyfajta diverzifikációt biztosítani a jelenlegi orosz dominanciával szemben. Az elmúlt években az olajtranzit évi 53-60 millió tonna között ingadozott, ami Ukrainát fontos olajszállító országgá is emeli a már ma is kiemelkedő gáz-tranzitszerepkör mellett. Az olajtranzit-kapacitás meghaladja a napi 2 millió hordót.⁴³ Az ukrán tranzitszerep azonban lényegesen megnőhet az Odessza–Brody vezeték meghosszabbítása révén, ugyanis ezáltal Ukrajna olyan fontos szárazföldi tranzitországgá válik, amely Oroszország és Törökország, valamint az áteresztő kapacitását és a környezeti hatásokat tekintve korlátozott fogadóképességű Boszporusz-Dardanellák – szoros elkerülésével juttat majd kaszpi-térségbeli olajat Közép-Európába, mégpedig két másik GUAM-államon (Grúzián és Azerbajdzsánon) keresztül.

Tekintettel a feladatok nagyságára és jelentőségére, a vonatkozó *road map* egy közös EU-Ukrán Szénhidrogén Technikai Támogató Csoport (EU-Ukraine Hydrocarbon Technical Support Group) létrehozását irányozza elő még 2005 vége előtt. Ennek a testületnek a feladata: 1. az ukrán hálózat modernizációjáról és infrastrukturális fejlesztéséről szóló komplex terv elkészítése; 2. egy biztonsági monitoring rendszer kidolgozása; 3. potenciális reformopciók kimunkálása az olaj- és gáztranzitra Ukrajna érdekeinek figyelembe vételével; 4. egyéb potenciális források beazonosítása, beleértve az LPG és LNG⁴⁴ kínáltá lehetőségeket is; 5. az ukrán szénhidrogénszektor műszaki szabványainak és előírásainak harmonizálása az uniós joganyaggal; 6. az olajtermékek minőségének független igazolásával foglalkozó modern laboratórium létrehozása; 7. Ukrajna támogatása az uniós gáz- és olaj szabályozás alkalmazásában; 8. Ukrajna segítése saját nemzeti ellátásbiztonsági stratégiájának megvalósításában, ennek érdekében az EU gyakorlatának megfelelő stratégiai olajkészlet menedzselési keretének kialakítása.⁴⁵ A megjelölt feladatkör tehát valóban komplex és igen lényeges problémák kezelésére, megoldására irányul.

Az Oroszországgal folytatott gyakorlatnak megfelelően ezeknek a „road mapeknek” a megvalósulását is monitoring alá vetik, és az eredményekről évente jelentésekben számolnak be.⁴⁶ Ezen túlmenően a bizottság az ENP ukrainai előrehaladásáról szóló éves ún. Haladási jelentésben (Progress Report) is áttekinti röviden az ukrán energiaszektorban elért eredményeket és a fennmaradt hiá-

⁴³ Ukraine is maps (2008): p. 111.

⁴⁴ Liquefied Petroleum Gas és Liquefied Natural Gas.

⁴⁵ Lásd Memorandum of Understanding (2005).

⁴⁶ Az első Progress Report 2006 októberében, a második 2007 szeptemberében készült el. Mindkettő elfogadásáról említés történt az azévi csúcson.

nyosságokat.⁴⁷ A 2007-es jelentés szerint „Ukrajna jó eredményt ért el a szektor fejlesztésében”.

Az eredmények rövid idő alatt is meglehetősen jelentősek. Ukrajna egy újonnan létrehozott ügynökség megteremtésével elkötelezte magát a minimális olajkészlet létrehozása, valamint az Odessa–Brody olajvezeték irányának megfordítása mellett.⁴⁸ Az első *Joint Report* már arról számol be, hogy a vizsgáldás egyértelműen megmutatta, az elképzelés technikailag, gazdaságilag és környezeti szempontok alapján is életképes. Első körben egy 52 km-es beruházási szakaszra, valamint az odesszai olajterminál fejlesztésére vonatkozóan folynak előkészítő munkálatok. Ukrajnának az érintett szállítókkal és fogyasztókkal olyan megállapodásokra kellene jutnia, amelyek lehetővé teszik évi minimum 8 millió tonna olaj szállítását és fogyasztását. Ennek érdekében lépések történtek Azerbajdzsán, Grúzia, Kazahsztán és Litvánia projektbe történő bevonására. A 2008. áprilisi országértékelő jelentés (*Progress Report Ukraine*) ezekről már úgy számol be, hogy az érintett országok az adott projektben együttműködnek majd. Ami az olajkészletek kialakítását illeti, a vonatkozó törvénytervezet elkészült. TACIS-keretek között folyik az ukrán tranzit gázhálózat működtetési reformjának kidolgozása is. A fő cél a hálózat hatékonyságának, átláthatóságának és megbízhatóságának növelése. Ennek érdekében több „rehabilitációs projektet neveztek meg. Döntés született a már működő kofinanszírozású Boyarka gáz mérőközpont olajszektorra való kiterjesztéséről is. A központ teljes beüzemelése folyamatban van, s az elképzelések szerint egyfajta regionális szerepkört is kapna. Az ukrán gázhálózat reformjának beruházás-szükségleteiről is született egy előzetes felmérés. E szerint 2007-2013 folyamán mintegy 2500 eurónyi beruházás lenne szükséges. Ennek az előteremtésére a felek egy donor-konferencia megszervezésében egyeztek meg, amelyen különböző nemzetközi pénzügyi szervezetek (Világbank, EIB, EBRD), a magán-szféra, valamint Ukrajna és az uniós tagállamok nemzeti pénzügyi szervezetei vennének részt. Ukrajna Energia Közösség-beli tagságának ügyében 2007 nyarán a bizottság elkészítette az ukrán energiaszektorról és a csatlakozás megvalósíthatóságáról szóló értékelését. Ukrán kérésre a bizottság technikai segítséget nyújt a statisztika, az előrejelzés és az energiamérlegek összefüggésében is.⁴⁹

A piacok integrációjával foglalkozó munkacsoport több testvérprogramot (Twinning) indított be többek között a villamos energiával, gázszektorral és a minimum olajkészletekkel kapcsolatban. Az EU elméletileg jóváhagyta Ukrajna UCTE tagsági kérelmét is – a moldáv kéréshez hasonlóan. Mindkét ország akkor válhat tényleges taggá az uniós rendszerben, amikor teljesíti az UCTE elvá-

⁴⁷ Progress Report Ukraine, SEC(2008) 402.

⁴⁸ A vezeték ugyanis az eredeti tervekkel ellentétes iránnyal működik, kapacitáskihasználtsági okokkal magyarázhatóan. EU–Ukrajna–Lengyelország körben, uniós finanszírozásban elkezdődött a vizsgálata annak, hogy miként lehet a vezetéket a lengyelországi Plock-ig meghosszabbítani.

⁴⁹ Second Joint EU-Ukraine Report (2008): pp. 3–4.

rásait. Ennek előkészítő folyamata is beindult, az UCTE külön munkacsoportot hozott létre e célból. Ez azonban minden bizonnyal nem kis feladat az ukrán (és moldáv) energiaszektor számára.⁵⁰ Az EU 2006 júniusában nyújtotta át „kívánságlistáját” az ukrán piac integrációs tervével kapcsolatban, lényegében a szabályozói szervezetek felelősségéről, a műszaki szabványokról, a statisztikáról és az „unbundlingról”.⁵¹ A kapcsolódó, a bizottság által javasolt munkaterv annak vizsgálatára irányul, hogy a meglévő és tervezett szabályozások mennyiben állnak összhangban az uniós gáz- és villamos energiadirektívákkal. Szintén a jelentős célkitűzések között szerepel a szükséges intézményi szerepek erősítése, különös tekintettel a Nemzeti Energiaszabályozó Bizottság és a villamos energia- és gázátteresztő rendszer működtetőire. Az előbbi bizottság függetlenségének megteremtése érdekében az ukrán hatóságok egy törvénytervezetet készítettek, amelyet benyújtottak az ukrán törvényhozáshoz. A kereskedelmi gázárak kialakításának elősegítésében is technikai segítséget nyújt Brüsszel. Ezzel kapcsolatban már a második jelentés tekintélyes előrehaladásról számol be, amennyiben az ukrán fogyasztói árak elkezdtek közelíteni a költségek szintjéhez. Az ukrán energiastratégia mellé elkészült az ágazat reformterve is.

Jelentős előrelépés történt a nukleáris együttműködés terén is: 2006 szeptemberében lépett életbe az Euratom-Ukrajna megállapodás a nukleáris energia békés felhasználásáról való együttműködésről. Ukrajna elindította önértékelő munkáját az ukrán nukleáris erőművek biztonságának témájában, amelyet nemzetközi szakértők – uniós és a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség részéről történő – véleményezése egészít ki.⁵² Ugyanakkor a Khemelnitsky 2. számú és a Rovno 4. sz. nukleáris erőműblokkok (K2R4) modernizációs programjának alkalmazása, és más, a nukleáris tematikát érintő feladatok végrehajtása nem kielégítő módon halad.

Természetesen már 2006-ban elkezdődött a munka a szénszektor reformjával kapcsolatban is, elsőként ukrán oldalról kezdeti lépések történtek a bányák biztonságának növelése érdekében, ezeket azonban az unió még kevesli. 2007 folyamán EU-ukrán viszonylatban is – az orosz relációhoz hasonlóan – felfutott az ún. *clean coal* technológiák területén való együttműködés, ez azonban még csak megvalósítás előtt álló terv, szemben a konkrét oroszországi projekkel.

⁵⁰ Első Progress Report, p. 2. Ez a munka egyébként szorosan kapcsolódik a TACIS-keretek között zajló, a villamos energetikai TEN-hez való ukrán kapcsolódást vizsgáló, valamint az EU-orosz energiadialógusban kitüntetett szerepet kapott UCTE és IPS/UPS rendszerek összekapcsolhatóságát elemző megvalósíthatósági tanulmány készítéséhez.

⁵¹ Az „unbundling” az új uniós megközelítésben a különböző kapcsolódó tevékenységek, a kitermelés, szállítás és kereskedelem egymástól való leválasztását jelenti, abból a célból, hogy egy adott cég (pl. az orosz Gazprom) a piacon ne szerezhessen több lábon is álló monopolpozíciókat.

⁵² Négy területen folyik vizsgálódás: tervezési biztonság, működési biztonság, radioaktív hulladékok ügye és szabályozói kérdések. Second Joint EU-Ukraine Report (2008): p. 1.

Az 5. *road map* témájában egy átfogó, az ukrán gazdaság energaintenzitásának lényeges csökkentését célzó Akcióterv kidolgozásába fogtak, az uniós tapasztalatok és szakértelem széles bevonása mellett. E célból egy ún. „twinning projekt” kidolgozása zajlik.⁵³ Munkacsoport alakult az éghajlatváltozások hatásaival kapcsolatban is. Egy, az ukrán energiahatékonyságról, a megújuló energiáról és a klímaváltozás kezeléséről szóló *road map* jelenleg áll kidolgozás alatt, elsőként az épületek energiahatékonyságának vizsgálatára és a célterületekre vonatkozó kölcsönös információáramlás biztosítására fókuszálva.⁵⁴ Az ukrán törvényhozás is foglalkozott a témával. Elfogadtak egy bioüzemanyag- és biomasszával foglalkozó cég alapításáról szóló programot is.

A közös, valamint az ukrán energiaszektor átalakítását célzó projektek finanszírozásában az uniós pénzügyi intézmények vesznek részt, többek között az EIB és az EBRD. 2006 szeptemberében született megállapodás a két intézmény pénzügyi támogatásáról az ukrán energiaszektor uniós integrációját illetően, többek között gáz- és olajmérő állomások létesítéséről az ukrán határon, amelyektől az átláthatóság növekedését várják. Korábban természetesen az unió a TACIS program által is nyújtott támogatást az ukrán energiaszektornak.⁵⁵ Egyébként az EU biztosítja a legjelentősebb támogatást a Csernobili Védőalapba is, amelyet az EBRD kezel. A nukleáris együttműködés finanszírozásában az ún. nukleáris biztonsági együttműködési eszköz (*Instrument for Nuclear Safety Cooperation*) játssza a főszerepet.

A 2007-es Ukrán Nemzeti Akcióprogram alapján a szektor az elért fejlődés és az EU–Ukrán Akcióterv energetikára vonatkozó célkitűzései teljesítésének függvényében juthatott hozzá a megítélt uniós ENPI-forrásokhoz, amelynek nagysága azonban jól tükrözi az energia kétoldalú kapcsolatokban játszott kiemelkedő szerepét: az adott évben összesen kapható 142 millió eurós költségvetés több mint felét, 87 millió eurót használhatott fel elméletileg a szektor. A 2008-as Progress Report Ukraine már arról számol be, hogy kiemelt projektek nemzetközi pénzügyi szervezetek általi finanszírozásának biztosítása már folyamatban van. Bár számos területen történt előrelépés, igen sok munka még hátravan a megjelölt célok eléréséhez, s az ehhez szükséges finanszírozás előteremtéséhez. Az mindenesetre a fentiekből is jól kitapintható, hogy az EU–ukrán energetikai párbeszédben kiemelten kezelt kérdéskörök egyúttal az unió számára lényegi fontosságú érdekeltségeket tükröznek – mint pl. az energiatranzit biztonságos és áttekinthető működése –, azaz a felkínált uniós támogatás korántsem önzetlen!

⁵³ Joint EU-Ukraine Report (2007): p. 2.

⁵⁴ Second Joint EU-Ukraine Report (2008): p. 5.

⁵⁵ A nukleáris együttműködés terén az EURATOM is kiveszi részét a finanszírozásából, többek között egy jelentősebb kölcsön révén, amelyet K2R4 modernizációra szántak. (Memorandum... (2005): p. 2.)

3.1.1. Diverzifikáció

A diverzifikációs problémakör többféleképpen érinti az EU-ukrán energetikai szálakat, egyúttal erősítve és gyengítve is Ukrajna tranzitszerepét. A probléma Ukrajna számára az orosz szállításoktól való függés csökkentésének igényében jelentkezik. Másik oldalról, az unió egyszerre érdekelt a keleti irányból, Ukrajnán keresztül érkező orosz szállítások jelenlegi igen jelentős szerepének csökkentésében (pl. a földgáz tekintetében), s ugyanakkor – akár Ukrajnán keresztül is – az Oroszországon kívülről, tehát más forrásországokból érkező gáz- és olajbeszerzési lehetőségek, köztük új útvonalak megteremtésében. Mindezek az érdekek azonban összeütközésbe is kerülhetnek egymással. Az EU-ukrán energiadiálógus egyik legfőbb célja kellene legyen ezeknek az ellenérdekeltségeknek a kezelése, mindkét partnert kielégítő kompromisszumok kidolgozása. Ebben az értelemben az ukrán földgáztranzit szerepkör várható csökkenését, többek között az Ukrajna és más uniós tagállamok által erősen kritizált Északi Áramlat vezeték megépülését kompenzáló projektként fogható fel az olajtranzit-szerepet növelő Odessza-Brody vezeték meghosszabbító közös EU-ukrán projekt. Ez utóbbi az unió számára két legyet üt egy csapára: 1. lehetővé teszi az oroszok kívüli – kaszpikumi, közép-ázsiai – források fokozottabb bevonását az uniós olajpiacokra; 2. szállítási útvonal diverzifikációt, azaz tranzitdiverzifikációt is jelent. Érthető azonban Ukrajna politikai és anyagi motivációktól is fűtött törekvése, amely a kiemelkedő gáztranzit-szerepkör megtartására irányul. Ilyen ukrán elképzelés az ún. „Fehér Áramlat”, amelyért Timosenko kormányfő a legmagasabb szintű EU-ukrán fórumokon is szót emelt. Ez a projekt türkmén gáz szállítását célozná Ukrajnán keresztül, egy új, Türkmenisztánig elérő csővezeték lefektetésével. Ehhez az elképzeléshez szeretne Ukrajna uniós támogatást szerezni. Szerintük az EU által jelenleg támogatott Nabucco-projekthez képest ez az elképzelés „gazdaságilag hatékonyabb”.⁵⁶ Bár az ukrán kormányfő az Oroszországgal való harmonikus kapcsolatok szükségességét hangsúlyozza, új vezeték-elképzeléseik, amelyek transz-kaspi és transz-kaukázusi vezetékek megépítésére vonatkoznak, egyértelműen Oroszország szállító szerepének visszaszorítására, ugyanakkor a kiemelkedő ukrán tranzitszerep megtartására irányulnak.⁵⁷

3.2. Azerbajdzsán

Bár az európai integrációs elkötelezettséget tekintve Grúzia irányvonala a legegységesebb a három kaukázusi ország közül, mégis az EU-azeri párbe-

⁵⁶ Timosenko (2008a).

⁵⁷ Timosenko (2008b).

széd emelkedik ki jelentőségében.⁵⁸ Az utóbbi években megdőböntő GDP-növekedést produkáló Azerbajdzsán szénhidrogén-készletei a diverzifikációt zászlajára tűző Európai Unió számára is egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert.⁵⁹ Azerbajdzsán már 2006-ban is az unió 10. legjelentősebb, a teljes uniós energiaiimport 1,5 százalékát kitevő beszerzési forrása volt. Az országból származó teljes uniós behozatal (EU25-ök) 93 százalékát tették ki az energia-hordozók.⁶⁰ Bár az energetika az EU-orosz kapcsolatrendszerhez hasonlóan a gazdasági kapcsolatrendszer veleje, a vonatkozó uniós dokumentumokból ez az elsőbbség egyelőre nem rajzolódik ki ilyen egyértelműen. (Az orosz relációhoz hasonló esetben is az arányában jelentős uniós kereskedelmi hiány.) Azerbajdzsánnal – a többi posztszovjet államhoz hasonlóan – számos szálon fut az együttműködés. A 2. táblázatból azonban szemléletesen látszik az azeri növekvő szerep az uniós energiaiimporton belül, különösen 2005 után, az Oroszország elkerülését lehetővé tevő Baku–Tbiliszi–Ceyhan vezetékek működésbe lépésétől kezdve. Míg az oroszországi Novorosszijszkon keresztül 1,2 millió tonna olajat szállítottak Európába 2006-ban, az újonnan átadott vezetéken mintegy 10 millió tonna olaj érkezett a kontinens nyugatabbra fekvő részeibe. 2007 áprilisára az európai mediterrán térség már 14 millió tonna fehér aranyat kapott, s a csővezeték tervezett végső kapacitása eléri az 50 millió tonna/év mennyiséget.⁶¹ A jelentősebb posztszovjet partnerek közül Azerbajdzsán növelte legdinamikusabban szénhidrogén-kivitelét az Európai Unióba a kétezres évek elejéhez viszonyítva. Két év alatt, 2004-hez képest több mint négyszeresére nőtt az azeri szénhidrogénszállítások – elsősorban az olaj – mennyisége. Ez a kazah szállítások durván felével, az Oroszországból származó uniós szénhidrogén-behozatal 5 százalékával ért fel az adott évben. Ráadásul ez a részese-désnövekedési tendencia vélhetően a jövőben is folytatódni fog, mivel mindkét partner igénye a partnerség szorosabbá fűzése, s az uniós diverzifikációs törekvések megvalósulásának azeri ásványkincsekkel való elősegítése, újabban az olajon kívül a gáz esetében is. Azerbajdzsán az utóbbi 1-2 évben minden fórumot megragad, hogy kifejezze érdekeltségét az unióval való együttműködés

⁵⁸ Az Európai Unióval való kapcsolatok fontossága a három ország külpolitikai prioritásai között eltérő helyet foglal el. Grúzia az Unióhoz való közeledést, a tagjelöltség megszerzését egyik legfontosabb külpolitikai céljának tekinti, Azerbajdzsán számára viszont egy fokozatos közeledés tűnik kívánatosnak, míg Örményország egyáltalán nem számol az uniós tagsági lehetőséggel. (Nuriyev 2007, p. 2.) Mindegyikük más és más hidat is épített ki az EU felé: Grúzia hagyományosan nyugat-orientált elitjén, Örményország a jómódú örmény diaszpórán keresztül, míg Azerbajdzsán energiaforrásai segítségével kapcsolódik Nyugat-Európához. (id. mű, p. 7.) Az Európai Unió a maga részéről mindhárom országnak ugyanolyan kereteket kínál az ENP-n keresztül.

⁵⁹ Az azeri gazdaság növekedése az energiaszektor virágzásának köszönhetően 2005-ben 26,4 százalékos, 2006-ban világelsőként 36,6 százalékos volt!

⁶⁰ Az energiaiimport értéke ebben az évben megközelítette az 5 milliárd eurót. A teljes áru-struktúrát tekintve Azerbajdzsán importoldalán a 44., exportoldalán a 61. legjelentősebb külkereskedelmi partnere volt az EU25-öknek 2006-ban.

⁶¹ Nuriyev (2007): p. 8.

erősítésében, s igazolja növekvő szállítóerejét.⁶² Talán Azerbajdzsán számít az uniós Nabucco-projekt leghatározottabb FÁK-beli támogatójának is, legalábbis szállítói oldalról mindenképpen. Bár korábban az azeri gázvezetékrendszerbe csak Oroszországból és kisebb mértékben Iránból érkezett gáz, az Azerbajdzsánban feltárt Shah Deniz-mező ígéretes tartalékokat biztosít a gázexportóri szerep megerősítéséhez is. Az újonnan feltárt azeri gáz európai piacokra juttatása ma még nem megoldott. A Baku–Tbiliszi–Erzurum gázvezeték csak a török piacig jut el, s ez egyelőre egy háromoldalú ügylet az érintett ország között. A mező nagysága további piacok bevonását teszi szükségessé Azerbajdzsán számára. Az olajkivitelnak köszönhetően Azerbajdzsán már ma is az EU legjelentősebb kereskedelmi partnere a három kaukázusi ország közül.

Az Európai Unió abban érdekelt, hogy a nagy geopolitikai játszma egyik fontos célterületét jelentő kaukázusi térségben egyik nagy nemzetközi erő se monopolizálhassa az erőforrásokat: sem Oroszország, sem Törökország, sem Irán, sem pedig a térségben igen aktív politikát folytató USA. Azerbajdzsán, ügyesen kihasználva az unióban előtérbe került ellátás- és szállításbiztonsági szempontokat, egyre határozottabban érvel a térségen belüli politikai konfliktusok megoldásában való aktívabb uniós részvétel mellett, mondván, azok megoldása hosszabb távon egyúttal hozzájárulás az energiaszállítások biztonságának növeléséhez is.

Az uniós szállítások biztonságának növelését azonban nemcsak a kiépült és jövőben tervezett vezetékhalózat adja. Azerbajdzsán ugyanis a többi olaj- és gázkitermelő FÁK-országhoz képest az egyik legbarátságosabb, legnyitottabb politikát folytatja a külföldi befektetőkkel, köztük az Európai Unióból érkezőkkel szemben is. A legjelentősebb európai cégek jelen vannak az azeri kitermelésben, többek között a British Petroleum, a francia Total Fina Elf vagy a norvég Statoil partnerségi megállapodást kötött azeri partnerével. A külföldi cégek technológiai ismeretei és nem utolsósorban anyagi forrásai minden bizonnyal elősegítik az azeri olaj- és gázkinccs Európába jutását.

3.2.1. Az EU-azeri energetikai párbeszéd intézményes keretei

Azerbajdzsán az EU számára nemcsak ígéretes szállító, hanem (Grúziával egyetemben) fontos tranzitország is a közép-ázsiai térségből érkező ásványkincsek továbbszállításának biztosításához.⁶³ Nyilvánvalóan e kettős szerep áll an-

⁶² Lásd például a Magyarországon 2007 szeptember 17-én a Financial Times főszervezésében „*Gas for Europe: New Competition, Routes, Suppliers – A Role for Nabucco?*” c. megrendezett nagy nemzetközi Nabucco-konferenciát, amelyen Azerbajdzsán miniszteri szinten képviseltette magát.

⁶³ Többek között egy transz-kaspi vezeték megoldaná Azerbajdzsán összekapcsolását Türkmenisztánnal, a Kaszpikum másik jelentős gázkitermelőjével. Nemrégiben a két ország megállapodott arról, hogy egy ígéretes mezőt közösen fejlesztenek ki, s ez annak ellenére, hogy Türkmenisztán – Kazahsztánnal együtt – Oroszországgal is leszerződött egy rivális gázvezeték megépítéséről, esélyt ad a vezeték megvalósulására. Természetesen bonyolítja a

nak háttérben, hogy az utóbbi időben az unió is egyre aktívabb Azerbajdzsán irányában. Igaz, Azerbajdzsán csak később csatlakozhatott az uniós kezdeményezésekhez, 2004-ben vált ENP-célországgá, s így a rá vonatkozó, az ENP kezei között született Akcióterv is csak 2006 novemberében került elfogadásra. Az unióval folytatott párbeszéd azonban már korábban aktivizálódott, s a 2006. novemberi magas szintű találkozót számos kezdeményezés előzte meg. Többek között a Partnerségi és Együttműködési megállapodás 1999-es megkötése, s ehhez kapcsolódóan egy energetikai és közlekedési albizottság létrehozása 2005-ben, illetve az EU különleges megbízottjának kinevezése a dél-kaukázusi térségbe 2003 nyarán. Magáról az Akciótervről egyébként 2005 tavaszán indultak a tárgyalások. Nem véletlen, hogy az uniót megrázó orosz-ukrán gázárvitához kapcsolódó csapelzárást követően ezek a tárgyalások felgyorsultak, s 2006 ősz végén sor kerülhetett Alijev elnök brüsszeli látogatására, s a vonatkozó dokumentumok aláírására. Ez a találkozó nyitott új fejezetet az EU-azeri kapcsolatokban. Azerbajdzsán egyre határozottabban keresi Európa támogatását Oroszország és Irán térségbeli politikai és gazdasági nyomásával szemben is.

A legfontosabb vonatkozó közös dokumentum azonban kétségtelenül az ukránhoz hasonló „Memorandum of Understanding”, amelyet 2006. november 7-én, alig egy héttel az ENP Akcióterv fent említett elfogadása előtt írtak alá a legmagasabb szinten. Az Európai Uniót az Európai Tanács akkori elnöke, a finn Matti Vanhanen és Barroso, a bizottság elnöke, míg Azerbajdzsánt Alijev elnök képviselte. Az unió és Azerbajdzsán közötti energetikai együttműködés ebben a dokumentumban a legkimunkáltabb. Az anyag hossza önmagában is jelzi az energetikai kapcsolatok kiemelt jelentőségét.⁶⁴ A közös dokumentum érthető módon az uniós energetikai anyagokra (pl. Zöld könyvek), az ENP vonatkozó elemeire, valamint az 2005-ös „Azerbajdzsán szénhidrogén- és energiaszektorának fejlesztésére vonatkozó állami programjára” épít. Ebben a dokumentumban egyértelműen megfogalmazódik a felek közös érdekeltsége: „Felismerve, hogy az energia terén az EU és Azerbajdzsán érdekei konvergálnak és mindkét fél nyerhet a vonatkozó energiapiaci integrálásából, ezáltal erősítve mindkét fél energiabiztonságát...”⁶⁵ A közös érdekek mindkettejük számára diverzifikációs törekvésekben, a szállítások biztonságának erősítésében, az energetikai infrastruktúrák modernizálásában és fejlesztésében ragadhatók meg, bár a dokumentum az Ukrajnával kötöthöz nagyon hasonlóan itt sorolja fel az energiapiaci reformokat, a hatékonysági és energiatakarékossági kérdéseket, valamint a megújuló energia növekvő térnyerésének szükségességét is. Az együttműködésre használt elnevezés: stratégiai partnerség. A legfontosabb célok Azerbajdzsán esetében is: az uniós energiapiacokhoz való fokozatos sza-

problémát a Kaszpi-tenger megosztásáról szóló megegyezés elhúzódása. Nuriyev (2007): p. 9.

⁶⁴ A Kazahsztánnal aláírt Memorandum például lényegesen rövidebb.

⁶⁵ Támaszkodik továbbá az azeri, alternatív és megújuló energiaforrásokkal foglalkozó 2004-es állami programra is. Memorandum of Understanding (2006): p. 2.

bályozói konvergencia, végső célként teljes integrációval. A felek négy konkrét együttműködési területet jelöltek meg.⁶⁶

1. Stratégia és program készítése az azeri harmonizációs célkitűzésekre

A konkrét célkitűzések nagyban hasonlítanak az Ukrajnáról szóló fejezetben már ismertettekhez, kiegészítve néhány országspecifikus elképzeléssel, mint ami például a villamos energia- és gázszámlák behajtására vonatkozó intézkedések kidolgozása, vagy az áramtermelésben az energiamix optimalizálása. Azerbajdzsánban is kiemelt szerepet kap az intézményi háttér fejlesztése, többek között egy független Energiaszabályozó Hatóság felállítása.

2. Az Azerbajdzsánból és a Kaszpikumból származó szénhidrogén-szállítások biztosítása és biztonságának növelése

Ez az Európai Uniót legközvetlenebbül érintő, talán leghosszabban kifejtett együttműködési terület. Itt még a legfontosabb célkitűzések között jelent meg a Baku–Tbiliszi–Ceyhan olajvezeték építésének befejezése. Ezen túlmenően Azerbajdzsán vállalkozott az olyan uniós infrastrukturális projektekben való részvételre szállító és tranzitőr minőségben egyaránt, amelyek a Kaszpikum térségéből juttatnának olajat és nem utolsó sorban gázt az uniós piacokra. Az azeri csővezetékrendszerek biztonságos működésével kapcsolatos kérdések is ehhez a területhez sorolódtak természetesen, mint ahogyan az olaj- és gáztermelés környezeti hatásainak vagy az olajtermékek minőségének unióshoz közelítő kezelésével kapcsolatos elképzelések is.

3. Átfogó azeri energiakeresletet szabályozó politika kialakítása, benne konkrét energiatakarékossági, és az éghajlatváltozás kezelését célzó intézkedésekkel, a megújuló energiafajták előtérbe helyezésével.

Továbbá, az Európai Unió ígéretet tett Azerbajdzsán bevonására minden, a Kiotói Egyezményhez kötődő európai programba.

4. Technikai együttműködés és szakértőcsere.

Ennek az együttműködési területnek az egyik érdekes pontja a szokásos együttműködések hangoztatása mellett a kölcsönös befektetések ösztönzése.

Érdekesség az unió részéről jelentkező óvatosság(?) hogy a Nabucco-projekt sehol nincs nevesítve benne. A dokumentum politikai szándéknyilatkozat csupán, viszont a felek már itt kinyilvánították annak a lehetőségét, hogy a jövőben jogilag is kényszerítő erejű megállapodást kössenek.⁶⁷

Az Akcióterv már nem tesz hozzá a Memorandumban lefektetettekhez képest. Amellett azonban, hogy hangsúlyozza a fenti dokumentum, s az

⁶⁶ Memorandum of Understanding (2006): pp. 5-12.

⁶⁷ *i.m.*: p. 12.

abban leírtak teljesülésének jelentőségét, felhívja a figyelmet a multilaterális keretekben folyó energetikai együttműködésekre is.⁶⁸ Egy külön pont szól a radioaktív források kontrolljára vonatkozó intézkedések erősítésének, valamint a radioaktív anyagok illegális kereskedelme elleni küzdelem közös vetületeiről.⁶⁹

Érdekes módon – Oroszországhoz hasonlóan – Azerbajdzsán is Németországot tartja legfontosabb nyugat-európai partnerének. Nem véletlen, hogy német kezdeményezésre, a német elnökség alatt született meg az elképzelés egy új uniós keleti politikáról, amelynek kaukázusi súlypontját az energetikai párbeszéd adná. A bilaterális gazdasági és politikai kapcsolatok is szépen fejlődnek.⁷⁰ Németország mellett egyébként az uniós országok közül Nagy-Britannia és Olaszország számít igazán jelentős kereskedelmi partnernek.

4) Energetikai kapcsolatok a közép-ázsiai országokkal

Az Európai Unió legfiatalabb intézményesülő kapcsolatrendszerét képezik a közép-ázsiai országokkal formálódó kapcsolatok. Bár az érintett öt ország közül néhányan (Kazahsztán, Kirgizisztán és Üzbegisztán) természetesen részesedtek a Partnerségi és Együttműködési Megállapodások (PCA-k) alkotta uniós kezdeményezésből⁷¹, s célországai voltak a TACIS programnak is, a kétezres évek első évtizedének derekáig a kapcsolatok intézményesültségi foka alatta maradt a többi FÁK-állammal kiépítettnek, akár regionális szinten, akár bilaterális módon vizsgálódunk. Az új uniós politika, az európai szomszédságpolitika keretei közé ezek az országok nem kerülhettek bele egyszerűen földrajzi fekvésük okán sem. Minden bizonnyal a radikális iszlám fenyegetettséggel összefüggő biztonsági kérdések, azaz 2001. szeptember 11-e üzenete, és a térség energiagazdagsága áll a háttérben a 2007 első félévi német elnökség alatti kezdeményezésnek, amely egy uniós közép-ázsiai stratégia kialakítását tűzte ki célul.⁷²

A német elnökséghez kötődő időzítés egyébként ebben az esetben sem véletlen: Németországot a közép-ázsiai régióban is a térség legjelentősebb uniós támogatójaként tartják számon. A közép-ázsiai stratégia megformálását egy miniszteri szintű találkozó előzte meg az uniós trojka és az érintett öt ország külügyminisztereinek részvételével. Hasonló magas szintű találkozókat a jövőben a felek rendszeresen fognak tartani. Nagyszabású szakértői eszmecseréket is

⁶⁸ Az INOGATE és „bakui kezdeményezés”.

⁶⁹ EU-Azerbajjan Action Plan (2006): p. 35.

⁷⁰ Nuriyev (2007): p. 21.

⁷¹ Mindhárom PCA 2009 július elsején jár le. 2007 tavaszán az EU bejelentette, hogy hasonló megállapodásokat készül kötni Tadzsiszisztánnal és Türkmenisztánnal is.

⁷² Wegener (2007): *Central Asia: At last Europe may be getting its act together*. Europe's World, Spring 2007

tartottak, többek között a Brüsszelhez igen közel álló CEPS intézet szervezett nemzetközi konferenciát 2007 márciusában „The European Union’s Strategic Role in Central Asia” címmel.

Az EU általános politikai ambíciói és missziói mellett (pl. a demokrácia erősítése) a közép-ázsiai térséggel erősödő kapcsolatok gazdasági alapját nyilvánvalóan az energetikai érdekeltség adja. Azonban már a stratégia formálódásának idején élénk vita alakult ki az érintett elitekben és a szakértők szélesebb körében, hogy a pragmatikus energetikai (és biztonsági kérdések) kerüljenek-e előtérbe, vagy az Európai Unió csak hosszabb távon és minden bizonnyal nehezebben elérhető politikai jellegű célokat tűzzön az új stratégia zászlajára.⁷³ Úgy tűnik, ez a második álláspont kerekedett felül, mivel az Európai Tanács számára készített dokumentumban az energetika arányaiban meglehetősen rövid, mindössze három oldal terjedelmű.

Jelen dolgozat azonban pusztán az első terület, az EU–Közép-Ázsia energiadialógus rövid bemutatására vállalkozik. Ennek a párbeszédnek természetesen már voltak előzményei, pl. a korábban bemutatott INOGATE program, illetve a „bakui kezdeményezés”, azonban a közép-ázsiai országok célzottan csak 2006–2007 táján kerültek az érdeklődés középpontjába. A stratégia vonatkozó fejezete az energiabiztonság kérdésköréből indul ki, megfogalmazva, hogy az export, a keresleti és kínálati struktúrák, valamint az energiaforrások diverzifikálása a felek közös érdeke.⁷⁴ Az olaj, gáz és villamos áram mellett foglalkozik a vízgazdálkodás energetikai együttműködést érintő elemeivel is.⁷⁵ A hangsúly azonban konkrétan kimondva is a térségből potenciálisan az unióba érkező gázszállításokon van. Az EU egyértelmű érdeke a közép-ázsiai gáz(- és olaj)kincsekhez való hozzáférés, míg a régióbeli országok érdekeltnek lehetnek kereskedelmi partnerkapcsolataik bővítésében, valamint új szállítási útvonalak kiépítésében. Közös érdek elméletileg az orosz szállításoktól és vezetékhálózat-tól való függés csökkentése is. Ugyanakkor ezen a szinten az EU nem köteleződik el nyíltan egyik vagy másik konkrét infrastrukturális terv mellett sem, valamennyiben való együttműködési készségét hangsúlyozza. Az új energiaszállítási folyosók kialakításához politikai és technikai jellegű támogatást ígér.⁷⁶ Az Európai Unió kiemeli mindemellett a nyersanyagok kiaknázásához és szállításához nélkülözhetetlen beruházások kérdését, s a korábbi energiadialógusok mintájára a szabályozói környezet megfelelő alakításának szükségességét. Mindezt, s az egyéb lefektetett célokat a jelenlegi kapcsolatrendszer jobb intézményesítése révén is igyekszik elősegíteni, pl. valamennyi közép-ázsiai országban uniós képviselőt nyitásával, s a tagállamok hasonló lépések irányába történő ösztönzésével. Miközben törekszik a szóban forgó stratégia és a többi nemzetközi szintű, regionális uniós kezdeményezés összhangjának megterem-

⁷³ Lásd például Dave (2007), vagy Hall írását (2007).

⁷⁴ European Union and Central Asia. Strategy for a New Partnership. Elfogadva: 2007. június.

⁷⁵ Ez azonban a térségben kritikus, s közös hangot aligha találó problémakör.

⁷⁶ *i.m.*: p. 19.

tésére is, felismerve az egyes államok eltérő sajátosságait, a megvalósításnál az egyes érintettek speciális igényeit és eltérő teljesítményeit figyelembe véve kíván eljárni. Az EU az új stratégiában megfogalmazott célokra anyagilag is kész a korábbi időszakhoz képest mintegy 50 százalékkal többet áldozni: a 2007-2013 periódusra összesen 750 millió eurót irányzott elő, évről évre emelkedő összeggel. A támogatás nagyobb részét (70%-át) a bilaterális programok viszik majd el. Az összeg 30 százaléka lesz energetikai, szállítási, környezeti és oktatási célokra felhasználható, azonban ezeken a területeken a regionális jellegű programok kapnak majd prioritást.

Érdekes módon az Európai Unió közép-ázsiai megközelítése az oroszországgal összevetve kevésbé kritikus, annál sokkal elnézőbb. Bár a „nagybácsis vállveregetős”, „mi majd megtaníjtuk” hozzáállás természetes módon itt is jelentkezik, az unió megértőbbnek és türelmesebbnek mutatkozik a közép-ázsiai átalakulás problémáival szemben, amelyek ugyanakkor sokban hasonlítanak, s gyakran sokkal súlyosabbak, mint pl. Oroszország esetében. (Lásd például a demokrácia kérdéseit, az autoriter vezetési gyakorlatot, vagy az emberi jogok kérdését.) Ez a megközelítés nem véletlen. Közép-ázsiai és nyugati elemzők is hangsúlyozzák, hogy az EU-nak ebben a kapcsolatrendszerben az erősségeire kell koncentrálnia, s vonzó partnerként kell jelentkeznie, ha befolyásoló szerepre vállalkozik egy olyan térségben, ahol a nemzetközi politika szinte minden nagyobb aktora – Oroszország, Kína, az USA, valamint Törökország és Irán is – jelen van és érdekei érvényesítésére törekszik. Különösen igaz ez a törekvés az energetikai érdekek erőteljes régióbeli megjelenésére és ütközésére.

Már az említett stratégiában is jelentkezik a bilaterális kapcsolatok fontossága. A korábbi uniós programokat a térségben ugyanis épp azért bírálták, mert azokban a regionális fókusz túl erős volt, nem számolt kellőképpen az egyes országok eltérő karakterével.⁷⁷ Az új stratégia megtartja a regionális szemléletet ott, ahol ez hasznosnak tűnik, s old rajta ott, ahol érdemes, mert a különbségeknek van nagyobb szerepük. Úgy tűnik, az energetika e két megközelítés közé szorult, miközben az unió továbbra is szorgalmazza a regionális szintű kezdeményezések fontosságát, a háttérben igen komoly bilaterális kapcsolatépítésbe és lobbizásba fogott az egyes országok szintjén.

Az orosz kérdés azonban megoldatlan. Az uniós elképzelések lényege ugyan Oroszország kikerülése, azonban ezek a tervek – helybéli elemzők szerint – nem számolnak kellő mértékben sem ezen országok érzékenységeivel Oroszországgal szemben, sem pedig a projekteken potenciálisan részt vevő európai cégek erőteljes orosz kapcsolódásaival.⁷⁸ Szerintük az Európai Uniónak az a lecke van feladva, hogy úgy oldja meg energiabiztonsági elképzeléseit – a térség országainak bevonásával –, hogy közben ne kerüljön antagonisztikus elmentmondásba Moszkvával. A nagypolitika mintha negligálná ezeket a jogos igényeket és felvetéseket. Mi sem beszédesebb ebben a vonatkozásban, mint az a tény, hogy a stratégia nem említi sem Oroszországot, sem a térségben aktívan

⁷⁷ Kassenova (2008).

⁷⁸ *i.m.*: p. 3.

tevékenykedő, az energiakincsekért szintén ringbe szállt Kínát. (Pedig az érintett országokban, például Kazahsztánban igen erőteljes félelmek élnek Kínával, s a kínai gazdasági és migrációs expanzióval szemben.) Az uniós óvatosság talán épp a lényeg megkerülését eredményezi! Bár az európai piacok pusztán az elérhető magasabb exportárak miatt is igen vonzóak lehetnének, a közép-ázsiai országokat visszatartja az orosz kérdés megoldatlansága, s többen felvetik, hogy megoldást az orosz fél érdekeltté tétele, bevonása hozhatna. Kassenova ehhez felsorol néhány, az unió rendelkezésére álló eszközt, „kártyát is”: 1. Például a türkmén mezők kiaknázása pusztán technikailag is megoldhatatlan az európai cégek szaktudása, technológiája nélkül. 2. Bár Oroszország vonakodik az Energia Charta aláírásától, saját vezetékrendszerének kockázatoktól való védelme érdekében mégis szüksége lehet egyfajta jogi védelemre, jogi keretre. „Oroszország és Európa számára is kifizetődő lenne egy együttműködőbb modell kidolgozása, amely lehetővé tenné a gazdaságilag életképes vezetékelképzések győzelmét a költséges geo-politikai megfontolásoktól vezéreltekkel szemben.” – írja a szerző Kazahsztánban.⁷⁹ Bár Oroszország bevonásának szükségessége minden bizonnyal felfogható geopolitikai megközelítésben is, a lényegben, a kooperatívabb hozzáállás megteremtésének fontosságában egyetérthetünk a szerzővel. Egy másik, a térséggel foglalkozó, de európai elemző szintén hasonló következtetésekre jut az unió közép-ázsiai szerepvállalását illetően, igaz tágabb összefüggésben: „Az EU-nak arra kellene törekednie, hogy a regionális hatalmakat egyfajta kooperáló keretbe hozza...”,⁸⁰ mindamellett, hogy igen pozitív víziót tud felkínálni a modernizációs és reformokkal kirakott út mentén az érintett országok jövőjét illetően.

Természetes módon a legfontosabb uniós partner a térség vezető gazdasága és szénhidrogén-termelője: Kazahsztán, amellyel a bilaterális kapcsolatokat is megerősítették, többek között a 2006. decemberi energetikai témájú *Memo-randum of Understanding* aláírásával. A földgázban való gazdagságuk miatt Kazahsztán mellett külön foglalkozunk az EU-türkmén és EU-üzbég energiaszálakkal is.

4.1. Kazahsztán

A Kazahsztánnal való direkt kapcsolatok a szénhidrogénkérdésen túlmenően amiatt is kiemelten lényegesek, mert ez az ország tekinthető a régió vezető államának, ami az Európai Unió regionális célkitűzései szempontjából sem mellékes. Kazahsztán azonban az EU számára specifikus eset is, amellyel a bilaterális kapcsolatok fokozott ápolására törekszik, különösen az elmúlt 2-3 évben. Kazahsztán tehát mindkét szempontból felértékelődött, s ígéretes partnerként tűnik fel. Ezt jelzi a 2006 decemberében, alig néhány héttel az azeri megállá-

⁷⁹ *i.m.*: p. 5.

⁸⁰ Melvin (2007): p. 5.

podást követően legmagasabb szinten aláírt kétoldalú „*Memorandum of Understanding on co-operation in the field of energy*” dokumentum is. Újabb néhány hét elteltével ült össze Brüsszelben a miniszteri szintű „Együttműködési Tanács” 2007 februárjában.

Sokan gondolják, hogy az országnak a térség más államaival összevetésben valamivel nagyobb geopolitikai mozgástere is van. Kazahsztánban ráadásul – az eurázsiaiság mellett – mindig is jelen volt az európai irányultság, ami többek között a magyarok iránti kitüntetett rokonszenven is megnyilvánul. Újabbban azt is kezdi hangoztatni, hogy az ország egy kis területe földrajzilag is Európához tartozik⁸¹, s ennek kapcsán érdemes lenne megcélozni akár az ENP-körbe való kerülést is a jövőben.⁸² Kazahsztánnak ugyanis a többi posztszovjet államhoz hasonlóan, de Oroszországgal ellentétben nincs ellenére a „kisebb testvér” szerep az uniós kapcsolatrendszerben. Ráadásul a pillanat is kedvező ilyen irányú lépésekre: Kazahsztán nem képes továbbfejlődni a jelenlegi intézményes keretek között, szüksége van politikai reformokra, s konkrét intézményi változásokra. A szakértők szerint legfőképpen ez az oka annak, hogy bár a közép-ázsiai térségben vezető szerepre predesztinált, mégsem képes a regionális együttműködésben betölteni a lokomotív szerepét.

Az intézményes kereteket a PCA 1995-ös aláírása, majd 1999-es érvénybe lépése teremtette meg. 2002-ben a kereskedelmi és beruházási albizottság hatáskörébe helyezve került az energetikai és közlekedési témakör az együttműködési kérdések közé. Az új, 2007-től érvényben lévő támogatási forma az ún. „Development Cooperation and Economic Cooperation Instrument (DEECI), de az ország már most is részesülhet az ENPI alapból is, annak regionális programján keresztül.

A kétoldalú energetikai együttműködés legjelentősebb dokumentuma azonban minden bizonnyal a már említett, szándéknyilatkozat jellegű *Memorandum of Understanding*. Ez az anyag mind az Ukrajnával, mind pedig az Azerbajdzsánnal aláírthoz képest meglehetősen elnagyolt, végig érződik rajta, hogy kapkodva készült. Sok benne az ismétlés, az egyéb dokumentumokra (pl. az uniós Zöld Könyvre vagy a Bakui kezdeményezésre) való hivatkozás. Nyilvánvaló, hogy az EU számára lényeges volt, hogy Azerbajdzsán után egy újabb kulcsfontosságú országgal is intenzívebbé tegyék a kétoldalú együttműködést. A dokumentum jelentőségét tehát ez a tény, nem annyira az abban lefektetettek adják. Az együttműködés alapja, hogy a felek elismerik „Kazahsztán kulcsszerepét mint gáz- és olajszállító a Kaszpi-térségben, az EU és Kazahsztán kölcsönös érdekeltségét az energiaszektorbeli együttműködés fejlesztésében az energiaszállítások biztonságának és az energiakereslet tervezhetőségének céljából.” A megfogalmazások egyébként itt talán még óvatosabbak, mint korábban, nyilvánvalóan tekintettel az egyéb kazah érzékenységekre és elköteleződésekre. Szinte természetes már, hogy a Nabucco-projekt ebben sincs nevesítve. Az unió a maga részéről hasonlókat ajánl fel, mint más partnereinek, illetve amit a

⁸¹ Az ellenzék Európa-irányultsága még erőteljesebb. Kassenova (2008): p. 6.

⁸² Ezt hangsúlyozza egy másik elemző, Dave (2007): p. 4. is.

multilaterális kezdeményezések is kínálnak, elsősorban a tranzitútvonalak fejlesztését, s integrációt az uniós energiapiacokhoz. Ez utóbbi hasznát partnere számára azzal indokolja, hogy az ehhez szükséges lépések egyúttal kiszámíthatóbbá, stabilabbá, s a külföldi befektetők számára is vonzóbbá tehetik a kazah energiaszektorát. A bilaterális megoldások fontosságát elsősorban az olajszállítások biztonsági és környezetvédelmi szempontjaiból hangsúlyozza. Mindehhez összesen két ún. *road mapet* rendel: 1. az energiabiztonság témájában; 2. az iparági együttműködésben. Mindkettő kevésbé tartalmaz bármely összehasonlításban, s célkitűzéseiben (kölsönös információcsere, rendszeres konzultációk tartása a tervekről, tengeri környezeti kérdések megvitatása stb.) is meglehetősen visszafogott. Tematikájában nagyon hasonlít az orosz energiadialógus néhány kérdésköréhez, azonban annál lényegesen szegényesebb és általánosabb is. Ami az ún. „közös érdekeltsgű” infrastrukturális projekteket illeti, azok közül egyedül az olajút vonal Odessza–Brody–Plock vezetékét nevesíti, a gáz meg sincs említve! Kazah részről semmilyen konkrét elköteleződés nem található a dokumentumban. A második *road map* elsősorban a szektorbeli külföldi beruházások szemszögéből íródott, habár szerepet kap benne az energiahatékonyság – megújuló energiaforrások elterjesztése témakör is.

Az EU és Kazahsztán közötti kapcsolatok erősödése alátámasztja az intézményesültségre vonatkozó jövőben esetlegesen növekvő igényeket. Az EU már ma is Kazahsztán egyik legjelentősebb befektetője. Igaz az uniós cégek befektetései is elsősorban az energiaszektorát célozzák, s rajtuk kívül alig találni néhány területet (pl. ilyen a bankszektor, a fémipar vagy az agrárszféra). Igaz ugyanakkor, hogy Kazahsztánban a nyugati befektetők jelenlét egyértelműen erősebb, mint az orosz. A Gazprom például egyelőre megelégedett tranzitmonopóliumával. A közép-ázsiai országok közül Kazahsztánnal a legkiterjedtebbek az uniós kereskedelmi szálak, Oroszország után az uniós importot tekintve ez az ország a második legnagyobb posztszovjet partner, míg exportoldalón is a harmadik (Ukrajna után).⁸³ 2007-ben a teljes kazah kivitel mintegy 43 százaléka irányult az EU országaiba, elsősorban Olaszországba, Franciaországba, Hollandiába, Nagy-Britanniába és Spanyolországba. Németország szintén a legjelentősebb partnerek között található. Országszinten azonban Oroszország a legfontosabb kereskedelmi partner. A kivitel durván 80 százalékát a szénhidrogének teszik ki. 2006-ra 2002-höz képest több mint három és félszeresére emelkedett az országból szállított olaj értéke, ami 2006-ban a teljes uniós külső olajimport 3,1 százalékával volt egyenértékű. Ez Kazahsztán számára a 7. helyet biztosította az olajexportáló országok listáján. (Lásd 2. táblázatot) Más források szerint volumenadatok alapján az ország 2005-ben a 6. legjelentősebb beszállító volt, mintegy 4,5 százalékos részaránnyal, szemben az előző évi 3,9 százalékos részesedéssel. Ami a jövő perspektíváit illeti, 2007 elején a kazah részesedés a világ olajkészleteit tekintve egyes becslések szerint megle-

⁸³ *EU-27 trade with CIS countries* (2006).

hetősen szerény volt, még a 0,1 százalékot sem érte el.⁸⁴ Mindezzel együtt az ambíciók meglehetősen nagyok, 2015-re a világ 5. legnagyobb olajexportőrévé kívánnak válni.⁸⁵ Az ország súlyát azonban nemrégiben feltárt nagy földgázmezői jelentős mértékben növelik. Lényegében a potenciális gázszállítások miatt irányul rá az unióból is fokozott figyelem. Kazahsztán az uniós Nabucco-elképzelés egyik lehetséges betáplálója, habár ennek realitása egyelőre meglehetősen kétséges. Szerződéseit Oroszországhoz kötik, mivel Oroszország mind Kazahsztán, mind pedig Türkmenisztán esetében igyekezett bebiztosítani magát mielőtt riválisai konkrét lépésekbe kezdtek volna, s hosszú távú szerződéseket kötött szomszédaival. A kazah részvétel – változatlan feltételek mellett – éppen ezért meglehetősen kétséges az uniós projektben. A magyar külügyminiszter 2007. májusi látogatásán a magyar fél felvetésére a kazah energiaügyi miniszter határozottan kinyilvánította országa hivatalos álláspontját: reálisabbnak tartják egy orosz–türkmén–kazah közös vezeték, lényegében a Déli Áramlat megvalósulását, mint a Nabucco-projektét. Igaz azt is hozzátette, „ha majd növelik a kitermelést, a gázt arra szállítják, amerre leggazdaságosabb, ez most Oroszország irányát jelenti.”⁸⁶ Problémaként jegyezte meg, hogy a Kaszpi-tengeren épülő valamennyi létesítmény kialakítását egyeztetni kell a tenger körül fekvő öt országgal, amelyek azonban továbbra sem tudnak megegyezni a hosszú évek óta húzódó jogvitában. A kazah elemzők többsége szerint ez az álláspont csak abban az esetben módosulna, ha Oroszországot, azaz a Gazpromot is bevonnék a projektbe. Azonban helyesebb azt mondani, hogy bár Kazahsztán új útvonalak kiépítésében érdekelt, azt nem az Oroszország által ajánlottak versenytársaként, hanem azokat kiegészítve kívánja megvalósítani.⁸⁷ Nazarbajev elnök nyilatkozata szerint készek minden új útvonalat figyelembe venni, azonban mint Oroszország partnere, nem pedig riválisa. Az Oroszországgal való kiegyenlített, sőt felhőtlen kapcsolat tehát e tekintetben is fontos. Jelenleg az Oroszországon át vezető, a Caspian Pipeline Consortium (CPC) által üzemeltetett vezeték a kazah olaj fő exportútvonala. Az EU számára azonban nagyobb kazahsztáni szerepvállalás mellett nem kizárt Kazahsztán szorosabb bekapcsolása a Baku–Tbiliszi–Ceyhan vezetékútvonalba. Uniós szemmel a kazah olaj szükséges az Odessza–Brody vezeték gazdaságos működéséhez, s a transzkaszpi-fekete-tengeri gázvezeték projektjéhez is. Ez utóbbi egyúttal magasabb exportárakat is eredményezne a kazah gazdaság számára.

Az ország azonban Kínával is kiegyensúlyozott kapcsolatokra törekszik, nagyszabású projektek indultak, s részben már realizálódtak is a Kínába irányuló kazah olajszállításokra vonatkozóan. A már jelenleg is működő vezeték-

⁸⁴ Oil and Gas Journal. A BP adatbázisa alapján a kazah készletek ennél azonban jelentősebbek. Lásd 1. táblázatot.

⁸⁵ Dave (2007); CEPS, p. 2.

⁸⁶ <http://www.szilikatalin.hu/archiv/200720.html> (letöltve: 2008. jún. 16.) A tárgyaláson a MOL képviselője jelezte cége érdeklődését a kazah gáz Európába történő szállításába való bekapcsolódása iránt.

⁸⁷ Dave (2007): p. 3.

szakasz további meghosszabbítását is tervezik, habár ennek gazdaságossága meglehetősen kérdéses. A vezeték egyelőre egyes elemzők szerint sokkal inkább politikai (diverzifikációs lehetőség és partnerségépítés!), mint gazdasági jelentőségű Kazahsztán számára.⁸⁸

Az EU-kazah energetikai kapcsolatok azonban nemcsak a szénhidrogén-szektorra szűkülnek. Kiemelt jelentőségű téma emellett a nukleáris együttműködés, amelyben 2002-ben és 2003-ban egy-egy bilaterális megállapodás is született, elsőként a nukleáris fúzió területén való együttműködésről, másodikként pedig a nukleáris biztonság tematikában. Kezdeményezték egy harmadik nukleáris egyezmény kötését is, a nukleáris energia békés felhasználásáról.

4.2. *Türkmenisztán*

A 2. táblázat tanúsága szerint Türkmenisztán és Üzbegisztán egyelőre inkább potenciális energetikai partner az EU számára, mintsem valóságos. A Türkmenisztánból érkező szénhidrogén-szállítások a teljes uniós külső energiabehozatal alig 0,14 százalékára rúgtak 2006-ban, bár az értékek ezek növekedését mutatják az elmúlt években. A türkmén olaj- és gázkészletekről igen különböző becslések állnak rendelkezésre. A gázkészleteket a türkmén szakértők 20,4 trillió köbméterre, azaz a világ készleteinek mintegy 10 százalékára teszik, míg a BP értékelései ennél jóval szerényebbek (2,7 trillió köbméter), a legfrissebb orosz becslések szerint is csak 7,84 trillió köbméterre rúgnak, amivel azonban Türkmenisztán a világranglistán már a negyedik helyen állna.⁸⁹ Az olajkészletekre vonatkozó becslések szintén széles skálán, 171 és 500 millió hordó között mozognak. Míg azonban a gáztermelés a szovjet időkbeli csúcshoz képest még mindig alacsony, az olajtermelés 1995 óta megduplázódott, elsősorban a külföldi vállalatok befektetéseinek köszönhetően.

Az uniós érdekek és vélemények megfogalmazására a 2007. novemberi, Asgabatban rendezett nagyszabású 12. Türkmen Nemzetközi Olaj- és Gázkonferencián kerülhetett sor, ahol az energetikáért felelős biztos, Andris Piebalgs is felszólalt. Az uniós energetikai célkitűzésekből kiindulva indokolta az EU érdekelttségét a Türkmenisztánnal való szorosabb energetikai együttműködésben, kitért a multilaterális kezdeményezésekre, az INOGATE programra és a „bakui kezdeményezésre”, amelyben azonban Türkmenisztán vélhetően nem teljes mértékben vesz részt. Piebalgs utalt a türkmén részvételre a 2007. októberi kijevi, energiaszabályozással foglalkozó tréningen.⁹⁰ A lényeg azonban az új transz-kaspi-fekete-tengeri gázkorridor ügyében való türkmén érdekeltség megteremtésén van, Türkmenisztán bevonására az itt már nevesített Nabucco-projektbe, amelyet a biztos szerint várhatóan 2015-ben fognak üzembe he-

⁸⁸ *i.m.*: p. 3.

⁸⁹ Denison (2007). p. 6.

⁹⁰ Piebalgs (2007).

lyezni. Az EU az új türkmén vezetőkben esélyét látja egy korábbinál a külföld felé nyitottabb türkmén hozzáállás kialakulásának is, elsősorban a külföldi befektetések ügyében. Néhány uniós cég már bent van a piacon, mind off-shore mind pedig on-shore projekteken. Ezeket a lehetőségeket növeli az új elnök által létrehozott Állami Ügynökség, s a szektor beindított átszervezési folyamata. Nemi előrelépés történt a téren is, hogy a külföldi szakértőket beengedik az országba a szénhidrogénkincs feltérképezésének céljából. A nyugati technológia azonban a kiaknázáshoz is nélkülözhetetlenül szükséges, erre, valamint a stabil és bővülő európai piacokra, s az általuk kínált magasabb árak vonzerejére épülnek az uniós remények is a szektor további nyitására vonatkozóan. Az említett konferencián az unió képviselője felajánlotta Türkmenisztánnak is a „*Memorandum of Understanding*” típusú közös dokumentum aláírását.

A kapcsolatok szorosabbra fűzése előtt azonban számos akadály áll. Elsőként az egyelőre még hiányzó, bár tervbe vett infrastruktúra, amely az európai piacokra vinné a közép-ázsiai kincseket, másodsorban pedig a türkmén elkötelezettség. A jelenlegi türkmén elit köreiben ugyanis élénk vita zajlik az Oroszországgal (és Kínával) formálódó kapcsolatrendszer konkrét módjáról. Egyes vélemények szerint az EU ambiciózus értékközpontú elvárásai könnyen Moszkva vagy/és Kína karjaiba terelhetik az országot. Ezért az Európai Unió részéről egy óvatosabb, a támogatásra és az együttműködésre, valamint az alternatív útvonalak opciójának kínálására hangsúlyt helyező politika lehet célravezetőbb.⁹¹ A nyugati irányú kapcsolatépítésnek azonban komoly gátja a megfelelő szintű, és nyelveket beszélő szakembergárda hiánya. E téren az Európai Unió sokat segíthet, s ezáltal is hozzájárulhat az ország meghatározó elitje hozzáállásának formálásához. Ugyancsak aktív szerepet vállalhatna az EU a Kaszpi-tenger jogállása körüli vita rendezésének előmozdításában. Részt vehetne a szektor intézményi reformjának megtervezésében és kivitelezésében, különösen, ha sikerülne tető alá hozni a *Memorandumot* is. S tanácsadással szolgálhatna a PSA-megállapodások és építési szerződések tartalmának kialakításához is. A legnagyobb lökőerőt azonban minden bizonnyal az új – elsősorban földgáz – szállítási útvonal kézzelfoghatóvá tétele adhatna, hiszen egyelőre a térségben is úgy tekintenek erre az opcióra, mint egy talán soha meg nem valószínű álomra.

A korábbi elnök még egyértelmű elköteleződést vállalt Oroszország, s a Gazprom mellett, s a „fennmaradó” gáz dél-keleti irányú szállítását preferálta Afganisztánon keresztül Pakisztánba és Indiába. 2006 áprilisában előzetes megállapodást írt alá Kínával is jövőbeli gázszállításokról. A Gazprommal azonban 25 évre szóló szerződést kötött a jelenleg meghatározó ún. on-shore gázkitermelés szinte egészét lefedve. A türkmén kitermelés tőkét és technológiaiimportot is igényel, amit a Gazprom kíván nyújtani.⁹² Az orosz fél kezében van ráadásul a vezetérendszer is. Az orosz partnerség igen egyszerű, pragmatikus alapokon nyugszik, nincsenek hozzákötve különösebb kondíciók, mint pl.

⁹¹ Denison (2007): p. 2.

⁹² *i.m.*: p. 6.

az emberi jogok kérdése vagy egyéb érzékeny, a demokráciadeficitre rámutató elvárások. Másik oldalról az orosz érdekeltséget az európai szállításokhoz szükséges kiegészítő gázmennyiség megszerzése adja.

A fentiekkel szemben nagyobb lehetőségek nyílnak Európa és cégeik számára az ún. *off-shore* kitermelésben, leginkább az azerivel közös talapzatú türkmén Livanov–Barinova–Lam mezők esetében. Ráadásul az azeri rész kitermelésében a BP már részt vesz. Ez a tenger alatti földgázkincs, bár mennyiségében nem pótolja a tengerparti mezőket, már sokkal inkább megcélozható Európa, akár a Nabucco-projekt részéről, mint a már folyó, és oroszok által „lefedett” tengerparti kitermelés. Ráadásul innen, a Kaszpikum nyugati térségéből a szállítás is egyszerűbben, valamint környezeti szempontokból is kedvezőbben megoldható.

4.3. Üzbegisztán

Üzbegisztán még a Türkmenisztánnal való összevetésben is igen laza energetikai kapcsolatban áll az Európai Unióval. Az innen érkező szénhidrogénkincs elenyésző, bár tendenciájában dinamikusan emelkedő. (Lásd 2. táblázat.) Az intézményes kapcsolati formák a megszokottak, a PCA keretei közöttiek.

Az energetikai párbeszéd fejlesztése előtt igen súlyos akadályok állnak, egyrészt tekintettel az üzbég export korlátozott kapacitására, másrészt a politikai elszántság hiányára. A jelenlegi üzbég gázkivitel igen gyakran a hazai ellátás kárára történik, ami rendszeres demonstrációkhoz is vezet az országban. Jelenleg egyébként Üzbegisztán látja el gázzal a szomszédos Tadzsikisztánt és Kirgizisztánt is, amely országok komoly ellátási függésbe kerültek az üzbég gáztól. Emellett az orosz Gazprom élvez monopóliumot az ország gázszektora fölött, hiszen egyelőre nincsenek alternatív földgázútvonalak. Ráadásul az utóbbi években az üzbég politika is Moszkva-barátira váltott. Jelenlegi körülmények között tehát az EU vajmi keveset várhat az Üzbegisztánnal való energetikai kapcsolatokról. Az üzleti klímát a korrupció, az áttekinthetlenség jellemzi, a szénhidrogén kincsekből származó jövedelem leginkább a hivatalos utakat, az ország költségvetését elkerülve realizálódik. Mindezt csak tetőzi a lakosságban kialakult éles ellenérzés az energiaszektorban dolgozó külföldi munkásokkal szemben. Amit az EU ebben a helyzetben tehet, az annak az üzenetnek a megfogalmazása, hogy bővülő uniós források és támogatás Üzbegisztán számára is rendelkezésre állhatnak, feltéve, hogy az ország megteszi a szükséges lépéseket a reformok útján. Egyes elemzők szerint jelenleg Taskentnek van nagyobb szüksége Brüsszelre, mintsem fordítva!⁹³ Biztató lehet, hogy Üzbegisztán részt vesz az INOGATE programban, s az ernoőmegállapodásnak is aláírója. Ugyanakkor a feltételek hangoztatásánál figyelemmel kell lenni arra a szempontokra is,

⁹³ Hall (2007): pp. 3–5.

hogy Üzbegisztán egyéb fontos partnerei, Oroszország és Kína különösebb kényes kondíciók kikötése nélkül is partnerséget kínálnak az országnak!

Ami pedig az EU tágabb közép-ázsiai energetikai szerepvállalását illeti, a vonatkozó uniós stratégiának törekednie kellene a térség országainak függő helyzetén való javítására, elsősorban a tadzsik és kirgiz energiafüggőség enyhítésére.

5) Az EU újabb regionális kísérlete: a „Bakui kezdeményezés”

A korábban bemutatott kilencvenes évek alatti sokoldalú kezdeményezéseket és intézményes kereteket egészítette ki a 2004-ben elindított „Bakui kezdeményezés”, amely már a Balkánt mellőzve hangsúlyozottabban a posztszovjet térségre – bár továbbra is regionális megközelítésben – összpontosít. Az új uniós kezdeményezés célországai a Fekete- és Kaszpi-tenger melletti államok. Az indulópontot a 2004 novemberében, azaz még a posztszovjet tranzitproblémák látványos 2005-2006 és 2006-2007 téli kirobbanása előtt Bakuban tartott nagyszabású Miniszteri Energiakonferencia jelentette,⁹⁴ amelyen az Európai Bizottság, kilenc FÁK-ország, valamint Irán és Törökország képviselői ültek össze tanácskozni. Türkmenisztán, Belorusszia és Tadzsikisztán egyáltalán nem, Oroszország és Irán megfigyelői státusszal vett részt az összejövetelen. A következő hasonló, szintén miniszteri szinten megtartott konferencián már a két utóbbi FÁK-ország is képviseltette magát, Türkmenisztán azonban továbbra is távol maradt, sőt ezen már Irán sem jelent meg. Igen fontos momentum, s jól jelzi a témában meghúzódó politikai problémákat és gyakorlati érdekviszonyokat, hogy az érintett régió két meghatározó országa, Oroszország és Irán is csak fenntartásokkal, azaz megfigyelőként vesz részt az együttműködésben, bár az az ő bevonásukat is célozza. Valóban, nélkülük a Kaszpikum energiakérdései csak hiányosan kezelhetők. Mi sem tükrözi jobban a mélyben meghúzódó feszültségeket, mint az első miniszteri konferenciát záró nyilatkozathoz csatolt négy résztvevő állam nyilatkozata.⁹⁵ Azerbajdzsán kijelentette, hogy Örményország vonatkozásában meglévő konfliktusuk lezárásáig nem alkalmazza a Konceptióban (Concept Paper) s a zárókonklúziókban (Conclusions) lefektetett elveket. Oroszország képviselői szintén mindkét dokumentumban rögzítettekkel kapcsolatban fenntartásaikat jelentették be. Örményország nyilván összefüggésben Azerbajdzsánhoz és Oroszországhoz kötődő speciális kapcsolataival, azt hangoztatta, hogy a találkozót pusztán technikai jellegűnek tekinti, és an-

⁹⁴ A fenti válságok jelentkezése után az Európai Unió részéről megerősödni látszanak a bilaterális próbálkozások a multilaterális keretekkel szemben.

⁹⁵ Conclusions of the Ministerial Conference, ANNEX 2 – Statements by participating countries.

nak záródokumentumából minden politikai kérdést ki kell zárni. Kazahsztán, valószínűleg nem teljesen függetlenül az orosz állásponttól, szintén fenntartását fejezte ki a fenti két dokumentummal szemben. A második találkozón már egy újabb konfliktusforrás is jelentkezett hasonló nyilatkozatok formájában: a közép-ázsiai térséget megosztó vízgazdálkodás ügye. Üzbegisztán arra kérte a résztvevő országokat, hogy a vízierőművek kérdésénél vegyék tekintetbe – a közös érdekelttség kitételre hivatkozva – az érintett folyók további vízfolyására gyakorolt hatásokat is. Tadzsikisztán viszont szintén külön nyilatkozatban tiltakozott a két téma összekapcsolása ellen.

A korábbi energetikai együttműködési célkitűzések mellett (energiaellátás biztonsága a kitermelés és szállítás oldaláról, új beruházások elősegítése) új elem széles multilaterális keretek között a szénhidrogén-piacok és a villamos energiapiacok fokozatos integrálására vonatkozó elképzelés, valamint az energiahatékonyság – energiamegtakarítás – megújuló energiaforrások témakör előtérbe helyezése is. Mindez természetesen összhangban áll az ekkor már formálódó uniós energiapolitika alappilléreivel. Az új kezdeményezésnek, amelyet az Európai Unió az ENP-kereteihez kapcsol, a technikai összefogását az INOGATE titkársága látja el. Többéves munkaprogramok készítését irányozták elő, amelyeket különböző tematikus munkacsoportok készítenek el és támogatnak megvalósításukban. Ezekhez az anyagi forrásokat az EU oldaláról 2006-ig a TACIS nyújtja, ezt követően pedig az új pénzügyi eszköz (ENPI).

A 2004-es bakui konferencián a résztvevők mint közös érdeket ismerték el:

1. a regionális energiapiacok fokozatos kialakításának támogatását a Kaszpi-tenger melletti és a szomszédos országok között (hangsúlyozottan beleértve a jogi és szabványok terén való harmonizációt az uniós joganyag irányába);
2. az új infrastrukturális beruházások finanszírozási módjainak közös keresését;
3. energiahatékonysági programok és politikák kialakításának szükségességét;
4. az érintett régió és az európai uniós energiapiacok közötti fokozatos integráció irányába tett lépéseket.

A következő miniszteri találkozón Asztanában egy újabb miniszteri nyilatkozatban került sor a konkrét célkitűzésekre, s azokat lefektető, azok fő irányait kijelölő négy *road map* elfogadására. Némiképpen finomodtak a közös célok, például az energiapiacok uniós piacokhoz való konvergálási céljánál bekerült az a kitétel, hogy a „partnerországok sajátosságait figyelembe véve”. A regionális energiapiacokra vonatkozó célkitűzés az energiabiztonság oldaláról kapott hangsúlyt, a harmadik, az energiahatékonyságot magába foglaló célterületen külön megjelölték a megújuló energiaforrások ügyét és a keresleti oldal menedzselésének szükségességét. Negyedik együttműködési területként jelent meg a „közös és regionális érdekeltségű” energiaprojektekhez szükséges befektetések vonzása. A nyilatkozat az Európai Uniót kérte fel a *road mapek* megvalósításának monitoringjára. A 2007-2010 időszakra közösen megfogalmazott hangsúlyok igen jól tükrözik az uniós szempontokat: 1. az uniós szabályozási gyakorlat jobb helyi megértését szolgáló ún. Kapacitásépítő Program beindítása; 2. villamos energia, olaj, gáz, megújuló energia és energiahatékonysági ak-

ciótervek készítése a partnerországokban; 3. a meglévő vezetékes hálózatok megerősítése, illetve új ellátó útvonalak kiépítése olaj, gáz és LNG számára. Két évvel későbbre tették a következő találkozó idejét, amely már a *road map*ek megvalósulását hivatott majd értékelni. E dolgozat témája szempontjából legizgalmasabb a negyedik együttműködési terület, amely többek között kísérletet tesz a „közös érdekelttség” kritériumainak megfogalmazására is. Így például ilyennek az tekinthető, amely illeszkedik a nemzeti energiapolitikákhoz, de legalábbis nem ütközik azokkal.⁹⁶

A „bakui kezdeményezés” egy újabb kísérlet a termelő, szállító és fogyasztó országok közötti energetikai együttműködés kialakítására, a közös érdekeltségek megtalálására. Azonban az orosz tartózkodás is jól jelzi, hogy ezek a közös érdekeltségek igencsak korlátozottak. Különösen problémás a projekt Konceptiójában (*Concept Paper*) is megjelenő közös érdekeltségű – gazdaságilag és a környezet szempontjából is – életképes projektek megtalálása. Hiszen tekintettel az együttműködő országok igen nagy számára, ami az egyik országnak előnyös infrastrukturális elképzelés, az a másik számára már korántsem az, mivel különböző elképzelések, különböző politikai és gazdasági motivációkkal a háttérben versenyeznek egymással, még az orosz érdekek kizárása esetén is. Különösen bonyolulttá, s a „közös érdekelttség” címkéjének értelmét megkérdőjelezővé válnak a különböző projekttervek, ha Oroszország elképzeléseit is figyelembe vesszük. Oroszország számára a tranzitkérdések kulcsfontosságúak, tekintettel egyrészt arra, hogy legfőbb piacaira – Európába – csak más országokon keresztül juthat el, másrészt a korábban kialakított infrastruktúrából származó azon előnyére, amely szerint a posztszovjet térség többi szénhidrogénszállító országa javarészt az Oroszországon keresztül vezető rendszereket használva tudja kijuttatni energiahordozóit a világpiacra. Ez utóbbi monopolhelyzet az olaj kapcsán már nagyrészt megtört, azonban a földgáz esetében még mindig meghatározó. Tekintettel a posztszovjet térségen belüli igen bonyolult politikai kapcsolatokra, érthető az orosz törekvés, amely saját kulcsszerepének megőrzését tekinti céljának, s nem kíván önként hozzájárulni a tranzitrendszerek liberalizálásához.⁹⁷ Minden bizonnyal nem véletlen az sem, hogy bár az utóbbi években az uniót a térséggel összekötő leggyakrabban emlegetett közös projekt a Nabucco-gázvezeték, ez a korábban készült hivatalos dokumentumokban még sehol nincsen nevesítve, miközben a diverzifikáció és az új infrastrukturális projektek szükségessége lépten nyomon hangsúlyozódik.

⁹⁶ Ministerial Declaration (2006): Annex 1, pp. 8–9.

⁹⁷ Lásd az orosz vonakodást az Energia Charta kapcsolódó jegyzőkönyvének elfogadásáról, vagy az INOGATE hasonló szellemű „erőgyógyezményétől” való távolmaradást.

6) Összegzés kitekintéssel

Az Európai Unió az utóbbi években igen kiterjedt kapcsolatrendszer épített ki a posztszovjet térség Oroszországon kívüli országaival is az energetika területén. Azonban mind a bilaterális szálakban („energiadialógus” Ukrajnával, Azerbajdzsánnal és Kazahsztánnal), mind pedig a multilaterális kezdeményezésekben lényegében azonos tartalom fedezhető fel. Ez az unió részéről egyfajta következetes irányvonalat jelez. A fő célok a prognosztizált és már napjainkban is jelentkező uniós energetikai problémáknak a fényében érthetőek: 1. az európai szénhidrogén-szállítások biztonságának növelése (új útvonalak kialakítása, új lelőhelyek bevonása, a meglévő infrastruktúra megfelelő karbantartása és fejlesztése, az energiaszektorba áramló külföldi befektetések ösztönzése stb. révén); 2. egységesülő európai energetikai piacok kialakítása a gázszektorra és a villamos energiaszektorra vonatkozóan, az ehhez szükséges szabályozói igazodási, az uniós energetikai *acquis* követését célul kitűző folyamatok, valamint a regionális szintű együttműködés támogatása; 3. az energiahatékonyság szempontjainak fokozott figyelembe vétele, a megújuló energiafajták terjesztése a posztszovjet térségben.

A problémák hatékony kezelésében azonban gondot jelent, hogy az Oroszországgal és a többi posztszovjet országgal folytatott uniós energiadialógusok keretei különválnak, s néhány fontos kérdésben tartalmuk sem igen találkozik össze. Ez részben tudatos is. Ugyanakkor az Oroszországgal elkülönülten folytatott párbeszéd nem feltétlenül szerencsés, orosz részről állandó gyanakvással figyelik a többi posztszovjet országban induló uniós kezdeményezéseket, s azokra mintegy válaszul azonnal indítják saját akcióikat. Ez a fajta versengő magatartás azonban vélhetően nem vezet optimális megoldásokhoz. Ahogy az európai vállalati szféra egyes képviselői már felismerték, hogy például az ukrán piacon orosz partnerekkel együttműködve tudnak hatékonyan megjelenni, ugyanúgy szükség lenne EU-FÁK szinten is együttgondolkodásra. Erre még a meglévő különutas keretek megőrzése esetén is lenne mód, például nagy közös energiakonferenciákon, magas szintű szakértői összejöveteleken. Az Európai Unió ugyan az INOGATE programmal, vagy 2004-es „bakui kezdeményezéssel” elindult ezen az úton, s az előzetes elképzelések szerint ezt folytatni is kívánja, ezek az uniós kezdeményezések nem elég erőteljesek, lassú az előrehaladásuk. Ráadásul a problematikusabb partnerek ki is vonták magukat a folyamatból, Irán a második összejövetelen már nem vett részt, s Oroszország fenntartásait hangoztatva csak megfigyelő, azaz az események követője, de nem aktív részese, formálója. Másrészről az utóbbi időkben mintha az Európai Unió maga is a bilaterális kapcsolatait fejlesztését részesítené előnyben, ami nem feltétlenül kedvez az összeurópai megoldásokhoz való eljutásnak.

A posztszovjet térség és az Európai Unió közötti kusza energetikai kapcsolatok kulcsországa Oroszország. Míg a kelet-európai, kaukázusi és kaszpikumi

államokkal az unió meglehetősen hasonló pályákat fektetett le, amelyek természetesen az érintett országok készségeinek, prioritásainak megfelelően rugalmasan merészek és intenzívek, vagy sem, Oroszországgal kapcsolatban a nagy kérdések egyelőre megoldatlanok. Hogyan egyeztethetők össze az uniós és orosz vezetéképítési, vezetékfeltöltési tervek? Szükséges-e a jelenlegi versengő magatartás, orosz részről időnkénti erőfitogtatás a kérdésben? Ha ez marad fenn, ki lesz a győztes, kik, és mely országok, illetve azok termelői, fogyasztói, szállítói lesznek a vesztesek? Kíván-e Oroszország alkalmazkodni az uniós *acquis*-hoz az energetika terén, ami elengedhetetlen feltétele lenne az unió által vizionált egységesülő energetikai térséghez, integrált áram és gázpiacok megteremtésének? Egyáltalán, hogyan tehető Oroszország érdekeltté, s bevonhatóvá az uniós energetikai projektekbe?

Németország szerepe a fenti nagy kérdésekben is meghatározó. Érdekes módon mind Oroszországban, mind a Kaukázusban, mind pedig a közép-ázsiai országokban Németországot tekintik legfőbb uniós támogatójuknak. A német álláspont, német közvetítőszerp tehát lényeges lehet, különösen abban az esetben, ha a ma még hiányzó láncszem, a tranzitszerpű Ukrajna is a bevonható ebbe a körbe.

Különösen izgalmasak, s ma még igen kiforratlanok az új szállítási folyosók megoldási lehetőségei. Miközben Európa-szerte, s Magyarországon is talán a legtöbbet emlegetett energetikai téma az uniós Nabucco-projekt és az orosz Déli Áramlat vezetékterv potenciális „ütközése”, az érintett, tehát Oroszországon kívüli posztszovjet partnerekkel foglalkozó uniós energetikai dokumentumokban a Nabucco-elnevezés sehol nem szerepel, holott az már 2006-ban, az elemzett dokumentumok keletkezésének idején jól ismert elképzelés volt. Jelzi mindez a kérdésben továbbelő bizonytalanságokat, de egyúttal a teljesen talán még nem kizárható együttműködő scenáriók lehetőségét is, amelyeket egyelőre a „nagypolitika” levett a napirendről. Mindenesetre a Nabucco-projekt jelenlegi kiforratlan állapotában több, a projekt által megcélzott ország számára nem nyújt kellően vonzó alternatívát! Mindez jól tükröződött a magyar miniszterelnök 2008. júliusi térségbeli látogatásakor is, amelynek során a korábban a Nabucco legelkötelezettebb hívének számító Azerbajdzsánban is visszafogottabb megnyilvánulásokkal találkozhatott, s nem sikerült fordulatot elérni a türkmén álláspontban sem. Ráadásul minden jel arra mutat, hogy a Nabucco nehézkességével és lassú előrehaladásával szemben az orosz magatartás sokkal határozottabb és célratörőbb: a posztszovjet térség érintett államait Moszkva igyekszik vonzó ajánlatokkal elhalmozni a birtokukban lévő földgázkinccs feletti diszponálás céljából. Ezzel szemben az uniós ajánlati oldal egyelőre meglehetősen gyenge, s ráadásul a meglévő elemekben is leginkább az uniós érdekeltségek jelennek meg, elsősorban az energiaellátás, a szállítások biztonságára vonatkozóan. Nem elég aktív az EU a hosszan elhúzódó, s a szénhidrogénkinccsekhez való hozzáférést is gátló nemzetközi jogi kérdésben, a Kaszpi „tenger vagy tó” kérdésének tisztázásában sem. Félő, hogy ezzel a hozzáállással az unió „lemarad” a térségről, s alapvető diverzifikációs célkitűzéseit lényegében nem sikerül megvalósítania. Az idő multával egyre nehezebb lesz a Moszkvával való esetleges kooperációs forgatókönyv megvalósítása is. Amennyiben Moszkva

bebiztosítva érzi magát az újonnan megkötött és kötendő államközi megállapodásokkal, érthető módon zárkózik el a közös projekt ötletétől.

Felhasznált irodalom

An Energy Policy for Europe – Summary, COM (2007) 1 final

Barysch, Katinka (2004): *The EU and Russia. Strategic partner sor squabbling neighbours?* Centre for European Reform, London.

Benita Ferrero-Waldner (2007): *Opening Speech at European Neighbourhood Policy Conference*. Brüsszel, 2007. szeptember 3. (<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/...> letöltve: 2007. 09. 16.)

BP Statistical Review of World Energy, June 2008.

Commission Staff Working Document. Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2007. (2008) Progress Report Ukraine, SEC(2008) 402.

Conclusions of the Ministerial Conference on Energy Co-operation between the EU, the Caspian Littoral States and their neighbourhood countries (2004). ([http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/international/regional/caucasus ...](http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/international/regional/caucasus...), letöltve: 2008. 05. 23.)

Conclusions of the Ministerial Conference, ANNEX 1 – Concept Paper (2004) ([http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/international/regional/caucasus ...](http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/international/regional/caucasus...), letöltve: 2008. 05. 23.)

Conclusions of the Ministerial Conference, ANNEX 2 – Statements by participating countries (2004) ([http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/international/regional/caucasus ...](http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/international/regional/caucasus...), letöltve: 2008. 05. 23.)

Dave, Bhavna (2007): *The EU and Kazakhstan. Balancing Economic Cooperation and Aiding Democratic Reforms in the Central Asian region*. CEPS Policy Brief No. 127. CEPS.

Denison, Michael (2007): *Turkmenistan in transition. A window for EU engagement?* CEPS Policy Brief No. 129. CEPS.

Energy and Transport in Figures, Statistical pocket book (2007): Eurostat European Union and Central Asia. Strategy for a New Partnership (2007).

Eurostat, Comext, Statistical regime 4.

EU-Azerbaijan Action Plan (2006).

EU-Kazakhstan bilateral relations.

http://ec.europa.eu/external_relations/kazakhstan/intro/index.htm, letöltve: 2007. 10. 05.

EU-Ukraine Action Plan (2005).

EU27 energy dependence rate at 54% in 2006, (2008) Eurostat newsrelease. 98/2008. – 10 July 2008.

EU-27 trade with CIS countries, 2006. (2007) Statistics in Focus, External Trade. 2007/114.

Fifth Progress Report – EU-Russia Energy Dialogue (2004)

Fisher, Kate (2002): *A Meeting of Blood and Oil: The Balkan factor in Western energy security*. Journal of Southern Europe and the Balkans, Vol. 4. No. 1, May 2002, pp. 75–89.

Fourth Progress Report – EU-Russia Energy Dialogue (2003)

Gázt keres Gyurcsány Ferenc, Világgazdaság. 2008. 07. 09.

<http://www.vilaggazdasag.hu>

Green Paper 'Towards a European strategy for the security of energy supply' (2000) European Commission, COM (2000) 769, Brussels.

Gromadzki, Grzegorz – Kononczuk, Wojciech (2007): *Energy Game. Ukraine, Moldova and Belarus between the EU and Russia*. Batory Foundation, Warsaw.

Hall, Michael (2007): *The EU and Uzbekistan: Where to go from here?* CEPS Policy Brief No. 138. CEPS.

Joint EU-Ukraine Report (2007): *Implementation of the EU-Ukraine Memorandum of Understanding on Energy Cooperation during 2006*.

Kaderják Péter (2006): A magyar energiapolitika rendszerváltás utáni orosz dimenziója. Konferenciaelőadás, Károli Gáspár Református Egyetem, „A FÁK államok és Európa energiakapcsolatai” c. konferencia, Budapest, február 10.

Kassenova, Nargis (2008): *The New EU Strategy towards Central Asia: A View from the Region*. CEPS Policy Brief, No. 148. CEPS.

Ludvig Zsuzsa (2007): *Az EU-Oroszország energiadialógus*. Köz-Gazdaság, II. évf. 2. szám 2007. június, pp. 41–65.

Ludvig Zsuzsa (2008): *Oroszország és a kibővült Európai Unió gazdasági kapcsolatai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Melvin, Neil J. (2007): *The European Union's Strategic Role in Central Asia*. CEPS Policy Brief, No. 128. CEPS.

Memorandum of Understanding on co-operation in the field of energy between the European Union and Ukraine. (2005)

http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/international/bilateral/ukr..., (letöltve: 2008. 02. 07.)

Memorandum of Understanding on a Strategic Partnership between The European Union and the Republic of Azerbaijan in the Field of Energy (2006)

Memorandum of Understanding on Co-operation in the field of energy between the European Union and the Republic of Kazakhstan (2006)

- Ministerial Declaration on Enhanced energy co-operation between the EU, the Littoral States of the Black and Caspian Seas and their neighbouring countries (2006)
- Ministerial Declaration on Enhanced energy co-operation between the EU, the Littoral States of the Black and Caspian Seas and their neighbouring countries Annex 1. Road Map (2006)
- Ministerial Declaration on Enhanced energy co-operation between the EU, the Littoral States of the Black and Caspian Seas and their neighbouring countries, Annex 2. Statements by Participating Countries (2006)
- Nuriyev, Elkhan (2007): *EU Policy in the South Caucasus. A view from Azerbaijan*. CEPS Working Document No. 272. CEPS.
- Piebalgs, (2007): *Turkmenistan and the EU: Why we need an increased co-operation in the Energy Field*, Speech at the 12th Turkmenistan International Oil and Gas Conference, SPEECH/ 07/720, <http://europa.eu.rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH...> (Letöltve: 2008. 02. 19.)
- Progress Report Ukraine. (2008): *Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2007*. Commission Staff Working Document, SEC(2008) 402., Brussels.
- Second Joint EU-Ukraine Report. (2008) Implementation of the EU-Ukraine Memorandum of Understanding on Energy Cooperation during 2007.
- Second Progress Report – EU-Russia Energy Dialogue (2002)
- Seventh Progress Report – EU-Russia Energy Dialogue (2006)
- Sixth Progress report – EU-Russia Energy dialogue (2005)
- Sokov, Nikolai (2006): *Alternative Interpretation of the Russian-Ukrainian Gas Crisis*. PONARS Policy Memo, 404. január.
- Synthesis report - EU-Russia Energy Dialogue (2001)
- Tamozsennaja sztatyzisztika vnyesnej trgovli Rosszjiszkoj Fegyeraciji, 1999, 2004 és 2006 évek, Gosztamkom, Moszkva.
- The European Union and Russia (2007), Statistical Comparison, Eurostat Statistical Books, Data 1995-2005.
- Third Progress Report – EU-Russia Energy Dialogue (2002)
- Timosenko, Yulia (2008a): Energy cooperation is one of key priorities between Ukraine and EU, http://www.kum.gov.ua/control/publish/article?art_id=108400364 (letöltve: 2008. 02. 07.)
- Timosenko, Yulia (2008b): We accept harmonious relations with Russia as an integral part of integration to the European Union, http://www.kum.gov.ua/control/publish/article?art_id=108567996, (letöltve: 2008. 02. 07.).
- Ukraine is maps (2008). NASU Institute of Geography – HAS Geographical Research Institute, Kyiv – Budapest.

- Vilemas, Jurgis (2002): *Russia's Energy Policy. In Towards an Understanding of Russia.* (szerk.: Bugajski, Janus-Michalewski, Marek), Council on Foreign Relations Book, New York, 45-58.o.
- Wallander, Celeste A. (2006): *How not to convert gas to power.* International Herald Tribune, január 6.
- Wegener, Hedi (2007): *Central Asia: At last Europe may be getting its act together.* Europe's World, Spring 2007.
- Zöld Könyv – Európai stratégia az energiaellátás fenntarthatóságáért, versenyképességéért és biztonságáért (2006)

Használt honlapok:

<http://europa.eu.int>

<http://www.energy-community.org>

http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport

<http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006...>

http://www.energy-community.org/portal/page/portal/ENC_HOME...

<http://www.szilikatalin.hu/archiv/200720.html>

<http://www.inogate.org>

Közép-ázsiai exportvezetékek

Forrás: US EIA

Az orosz vezetékes olajexport főbb irányai

Forrás: US EIA